Республиканская Тыва
им. А. С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15-16 (15967) ◆ 1998 чылдың февраль 11, среда ◆ Ат салган шагы 00.30 ◆ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек.

1998 чылдың кол сорулгазы чүдел дизе, эрткен чылдың чедип алдынган чедимчелиг түңнелдерин быжыглаары болгаш экономиканы экижиишкиннің болгаш өзүлденің үе-чадазынче чоорту шилчиирин хандырары болур. Ол сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң Айыткал бижиинде, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазында, Президентиниң № 1 Чарлыында, Чазактың Отчёдунда айыттынган кол айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни мөөңнээр, ылаңгыя бо Отчётту республиканың күш-ажылчы коллективтеринге, кожууннарынга болгаш хоорайларынга чугаалажып турар үеде бергилээр шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны барымдаалап көөр.

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ОТЧЕТ

Хүндүлүг ха-дуңма!

Тыва Республиканың Чазаа 1997 чылда күрүненің бот-догуннаашкынын, ниитилелдің политиктиг турум торуун, националдар аразынга чөпшээрежилгени, кижиниң эргелерин болгаш кол хосталгаларын камгалаарын хандырар талазы-биле ажылды чоруткан, экономиктиг болгаш социал реформаларның угланыышкынын уламчылаан, демократтыг ниитилелди тургузарының оруу-биле чоруп келген, Эрге-хоойлулуг күрүненің үндезин-сууру тургустунган деп бөгүнде чугаалап болур.

1997 чылды Чазакка хамаарыштыр алырга, чылдың кол болуушкуну — президент соңгулдаларының адаа-биле ол эрткен, үк соңгулдалар айыттынган хүүсаазында, шилилгелиг үндезинге, соңгукчуларның идепкейлиг киржилгези-биле эрткен. 7 кандидаттың иштинден хөй нуруузу-биле Ш. Д. Ооржак база катап соңгуткан.

Соңгуттурган Президентиниң соңгулда мурнунда программазының үүлдери Чазактың ажыл-чорудулгазына кол угланыышкын болу бергени билдингир болбайн аан. Республиканың амыдыралының бүгү-ле адыларында бурунгаар шимээшкинге тода уг-шигни бергени ооң онзагай үүлүү ол. Алыс утказы-биле алырга, Президентиниң бүрүн эргелериниң мурнундагы хүүсаазының программазының уламчылаашкыны ол болуп турар, ооң боттаныышкыны соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде-ле эгелээн болгай.

Президентиниң болгаш Чазактың адрезинге соңгукчуларның 619 чагылары, саналдары болгаш шүгүмчүлелдиг сагындырыглары келгилээн. Оларны күүседио талазы-биле хемчеглерни бадылаан, олар доктаамал контрольда турар.

Эргелеп башкарылга реформазының болгаш кадр политиказының боттаныышкынының чорудулгазы

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин эргелеп-башкарарының туруп турар системазы шаптыланган, хөй-хөй звенолар бот-боттарынга дөмейлешкек, күүсекчи сагылга-чурум куду, кадрлар ажылдың эрги арга-методтарындан халбактанмышаан хевээр дээр дугайында соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчуларның кылган шүгүмчүлелдерин барымдаалап, оларны чугулалап көрүп келген. Эргелеп башкарылга болза шилчиг экономиказының, эрге-хоойлулуг ниитилелдің, социал реформаларның негелделеринге дүүшкен турар болгаш бүдүүлгенің база социал адырның ала-чайгаар хөгжүлдезинге шаптыктавас ужурлуг. Соңгулдалар соонда, бир дугаарында, ажылагыйны башкарып чорударының чаа структураларынга тускайлаң чоруктуг бээр кылдыр угланыышкынны өнчаар чоруткан. Ийиде, эрге-хоойлулуг баазаны тургузары, тааржыр өртек политиказын чорудары, бойдустуң ала-чайгаар тывылган монополияларын таарыштырары, рыноктуң хереглелдерин өөренип көөру эргежок чугула турган. Ол бүгү рыноктуң хоойлуларын көнчүг эки билир болгаш ооң байдалдарынга чаңчыгын шыдаар ужурлуг кадрлардан хамааржыр.

Экономиканың адырларынга дээштиг, ажыктыг удуртулганы бедидер сорулга-биле республиканың Чазааның структуразын эде көрген. Чамдык дөмейлешкек структураларны дужүргеш, үенин негелделеринге дүгжүп турар чаа структураларны тургускан. Чамдык ведомстволарны чаартказ, эде адагылаан. Чазакты болгаш ооң аппарадын оларның алыс шынарынга дүүшпес хүлээлгелерден хостаар сорулга-биле Тыва Республиканың Президентизинин Администрациязын тургускан.

Кадр политиказының реформазын план езугаар чорудуп келген. Президент соңгуттурган соонда, чаа Чазак тургустунган. Командаларны шилип алырын эртем-биле, мергежилдиин, ынок харылзааларынга болгаш реформаларга хамаарылгалыын барымдаалап, шилилгелиг үндезин езугаар боттандырган. Чазакка бодунуң үезинин кижилери, чаа билиглиг аныяк прагматиктер келген. Ооң кежигүннериниң составы 30 хуу, аппарадының — 40 хуузу чаартынган, оларның иштинден 16 кижи эртем чадалыг.

Кадр ажылының реформазын эрге-хоойлу талазы-биле хандырар дээш хемчеглерни доктаамал ап келген. «Күрүне албаның дугайында» болгаш «Муниципалитет албаның дугайында» Тыва Республиканың хоойлулары ажылдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган, эдээн каш чарлыктарны үндүргүлээн. Күрүне албан-хаакчыларының бар кадр курлавырының шыдалкүжүн чөп ажыглаары чугула. Ол сорулга-биле Чазак кадрларның курлавырын тургузарының, оларны көөдүдириниң чүрүмүн белеткен турар.

Амгы үеним байдалдарынга ажыл чаа билиглерни негээр. Өнчангаш бүгү деннелдерниң кадрларының белеткели, өөредилгези болгаш мергежилин бедидери Чазакка амгы үеде өн чүгула сорулга болуп турар. Саңхөө акшаларының чедишпезин-биле ол ажылдың калбак хөгжүлдени албайн турары хомуданчыг. Республиканың экономиказынга кадрларның катап белеткелин кошкак чорудуп турарыысты миннир апаар. Күрүне кадрларын болгаш муниципалитет албан-хаакчыларны белеткээр талазы-биле Россия Федерациязының Президентизинин чанында Күралбан академиязынга болгаш Сибирьниң Күралбан академиязынга чылдың-на 12-15 кижи ийиги дээди эртемни чедип ап, катап белеткелди эртип турар. 1997 чылда академияны 5 кижи дооскан болгаш 50 ажыг кижи мергежилин бедиткен. Ындыг турбуже, ямылар, ведомстволар, кожууннар ол сорулгаларже боттарының бюджеттеринге эвээш акша-хөрөнгилерни киирип турар.

Кадр ажылының реформазы сагылга-чурумну болгаш даандырган херек дээш харыысалганы күштелдирбеске болдунмас. Чамдык ажылдакчылар мурнукку системаның аспаандан ам-даа үнмээннер, айтыышкыннар, даалгалар манап олурар. «Эрги чурум езугаар» бүүхаа ажылдап, эргелеп башкарылганың эрге-хоойлулуг эрга-методтарын мөлдүккалдык шингээдип ап турар. «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет албаның системазынга сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыын чамдык ямылар, ведомстволар, кожууннар, четпес күүседип турар, кадрларын ажылынга негелдени болгаш контрольду кошкаткан. Чазактың чамдык кежигүннериниң Чазактың хуралдарының ажылынга болгаш айтырыгларны белеткээринге эки киржирин-не күзегилээр чорук артышаан.

Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ажыл-чорудулгазын ай санында база квартал санында ажыл планын езугаар боттандырып турар. 1997 чылдың дүргүзүнде Чазактың 46 хуралы болгаш ооң Төвүлелиниң 13 хуралы болуп эрткен, аңаа 867 айтырыгны көрген, 694 доктаал болгаш 140 айтыышкын хүлээп алдынган.

Бюджет кризизин ажып эртери, экономиканың, үндүрүг онаалдазының болгаш чуртталга-коммунал адырының реформаларын боттандырары, бойдустуң ала-чайгаар монополияларын башкарып таарыштырары, Чазактың контроль эргехүлээлгелерин күштелдирери-биле холбашкан айтырыглар кичээнгейниң төвүнге турган. Үр хүүсаалыг болгаш ортумак хүүсаалыг перспективаны баш бурунгаар тодараткан база программалар айыттынган документилерни белеткээриниң системазы колдуунда тургустунган. Төлелге чүрүмүн быжыглаарынче болгаш акша-шалың төлевейн баар чоруктуң айтырыгларын шиитпирлээринче, экономикаже инвестицияларны хаара тударынче, күрүнеден деткимченің, эртемниң, өөредилгенің, культураның, кадык камгалалының болгаш чоннуң социал камгалалының айтырыгларынче кол кичээнгейни угландырган.

Организас-күүседикчи болгаш контроль ажылын сайзырангайкыдар талазы-биле кожуун база суму чагыгаларынга практиктиг дуза көргүзер сорулга-биле Чазак кежигүннериниң, ооң Аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының комплекстиг 198 үнүүшкүнүн чоруткан. Чазак хүннерин Сут-Хөл кожуунуң Бора-Тайгага эрттирген.

Чазак Баштыны кожуунарже ажыл аайы-биле чоруктарны кылган, республиканың чурттакчылыг черлериниң хөй кезиинге соңгукчулар-биле ужуражылгалар болгулаан. Ямылардың болгаш ведомстволарның удуртукчуларының, Чазак Аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының Москва хоорайже, Россияның регионнарынче түскай сорулгалыг 105 сургакчылаашкының организастаан. Чазактың, ооң Төвүлелиниң хуралдарынга болгаш төвүлел хуралдарга сургакчылаашкыннарның отчеттарын анализтеп турар, оларның түңнелдерин езугаар соңгаарлаттынмас хемчеглериң планын тургускаш, хүүсааларын болгаш оларның күүселдези дээш харыысалгалыг кижилерни айтып каар.

Тываның албан езузунуң делегациязы Москва хоорайның 850 чыл оюнга тураскааткан езулалдарга кириишкен. Москва хоорайның мэри Ю. М. Лужковтун Тывага келгени республиканың амыдыралынга улуг болуушкун болган. Москва хоорайның Чазаа биле Тыва Республиканың Чазааның аразынга калы ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салыышкыны ооң көскү түнели. Тыва Республиканың делегациязы делегейнин иви ажылдыг улустарының Тургузукчу Конгрезинин ажылынга киришкен.

Чаңчыл болу берген национал байырлалдар «Шагаа» база «Наадымдан» аңгыда, федералдыг болгаш делегей чергелиг хемчеглерни эрттиргилээн. «Убса-Нур шенелде» эртем программазының түңнелдерин езугаар АКШ-тың, Моолдун, ХКД чурттарының болгаш Россияның улуг эртемденнериниң киржилгези-биле V делегей симпозиуму болуп эрткен. Улуг Түрк Каганаттың 1450 чылының байырлалы-биле холбаштыр Сибирьниң түрк дылдыг улустарының конгреси болуп эрткен. Федералдыг ямыларның чамдык удуртукчу ажылдакчыларын, Москва, Новосибирск, Красноярск хоорайларындан эртемденнери болгаш специалистерни чалавышаан улетпур политиказының концепциязының төлевилелин чугаалажыры-биле эртем-практиктиг республика хуралын 1997 чылдың мартта эрттирген. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга ТАР-ның эки тура-биле бактаап киргениниң хүнүнде «Тыва—Россияның составынга 53 чыл» деп эртем-практиктиг конференцияны чыылдырган. Россияның хостуг хүреш талазы-биле чемпионадын Кызыл хоорайга организастаар база эрттирер талазы-биле улуг ажылды чоруткан.

Хамаатыларның дилегбилдириишкиннерин көөр талазы-биле Чазактың ажылчорудулгазы элээн идепкейжээн. Чазактың удуртукчулары болгаш кежигүннери хууда айтыырыглар талазыбиле хамаатыларны хүлээп алыры-биле тус-тус черлерже доктаамал чоруп турар. Хамаатыларның бижик-чагааларын көрүп турда, күүседикчи сагылга-чүрүм бедип, дужүметсиг чоруктун болгаш ажыл чылзыр, хөй-ле аазаашкыннар кылыр чоруктарның факт-барымдааларының саны кызырлыр.

1997 чылда Президентиниң болгаш Чазак Баштынының оралакчыларының адынга бижимел база аас-биле 1469 билдириишкин кирген. Оларның иштинден: 367-зи — чуртталга орансава айтырыгларының талазы-биле; 242-зи — чурттаар бажың садып база тудуп алыры-биле дүзаламчы акша бээринин дугайында; 440-и — материалдыг дуза көргүзөринин, алачайгаар болур халаптарның чедирген когаралдарының орнун тургузарының, өөрениринге, эмнедиринге акша-мөңгүн ангылап бээринин дугайында, пенсиялардың хемчээлин улгаттырарының дугайында: 42-зи — ажыл төлевириниң болгаш акша пособиелериниң саадаашкынының дугайында; 67-зи — эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылының дугайында; 17-зи — Чепсектиг Күштерге шериг албанының дугайында; 40-и — удуртукчуларның ажылының дугайында. Оларның дегерезин сайгарып көрген. Чөптүү-биле шиитпирлээнинин дугайында 1266 харыы алдынган, 203 чагааны контрольда алган. Бюджеттиң акша-хөрөнгизиниң чедишпезиниң ужурундан, чурттаар бажың садып база тудуп алыры-биле дүзаламчы акша аңгылап бээрин дилээн хамаатыларның дилеглериниң чогуур үезинде күүсеттинмейн турары харааданчыг болбайн аан.

Ургуларга пособиелерни үүгле чоннуң социал камгалал органнарын дамчыштыр бээр дугайында, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга квартиралары аңгылап бээр дугайында доктаалдарны Чазак хүлээп алган, «Бодунуң бажыңы» деп программа ажылдап кылдынып турар, ала-чайгаар болган халаптардан когараан 94 ог-булеге 3,5 млрд. рубль түңге дузаны көргүскен.

Чагыргалар даргалары, ямылар, ведомстволар, организациялар, бүдүүлгелер болгаш чоннуң социал камгалал органнарының удуртукчулары кижилериң дилеглерин эң кичээнгейлиг көрүп, оларны шиитпирлээринің аргаларын дилеп тывар, ажылдың хевирлерин болгаш методтарын чаартып, дужүметсиг база ажыл чылзыр чоруктуг когу-биле узуткаар ужурлуг.

Республиканың девискээринде өнчүнүң эргелеп башкарылганың үш деннелинге — россияныы, республиканыы болгаш муниципалитеттин кылдыр хувааттынганын барымдаалап көрбүшаан, Чазак ону үш угланыышкынга — эрге-чагырганың федералдыг структураларыныы, тус чер бот-башкарылга органнарыныы болгаш республика деңнелиннде кылдыр ыңдыг янзылыг тургускан. Федералдыг өнчуге хамаарыштыр алырга, Президент, Федералдыг Хуралдың Федерация Төвүлелиниң кежигүнү болганда, Россия өнчүзүн эргелеп-башкарарынга киржир хүлээлгелиг болгаш ол дээш харыысалгалыг. Амгы үениң эргежок чугула негелделеринге эрге-хоойлулуг баазаның дүүшпес чоруу Россия Федерациязының Президентизинің бүрүн эргелиг төлээзиниң институдун Тыва Республикага тургузарының дугайында айтырыгны Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң мурнунга тургузарынга чедирген. Ол айтырыг болурчогууру-биле шиитпирлеттинген. Амгы үеде бүрүн эргелиг төлээ республиканың Чазаанга организас талазыбиле чагыртынмайн турган эрге-чагырганың федералдыг 61 органының ажылын таарыштыр башкарып турар.

Башкарылганың эргелерин, бүрүн эргелерин болгаш үүүлдерин аңгылаарының принциптериниң дугайында федералдыг хоойлуну хүлээп алырын, федералдыг төп биле субъектилер аразынга керээлиг үндезинге эрге-хүлээлгелер хуваалдазын дүргедедири эргежок чугула, өнчүнү эргелеп башкарарының деннел бүрүзүнге хүлээлгелерни болгаш харыысалганы чиге тодарадыр.

Чазак болза Тыва Республиканың Президентизинин Администрациязы, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи), суд органнары болгаш Прокуратураби-ле харылзаалыг ажылдаан, тус чер бот-башкарылга органнарынга бүгү талазы-биле деткимчени көргүскен.

Амгы үеде тус чер чагырганы-биле ажылда чамдык четпестер бар, ол дээрге — күүсекчи эрге-чагырганың дорт негелделиг удуртулгазының, эрге-хоойлулуг баазаның, ылаңгыя республикада болгаш тус чер бот-башкарылганың сац-хөө дестиринде өнчүнү аңгылаарының дугайында хоойлуларның чок болуп турарыдыр. Амгы үеде тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу хүлээп алдынган, Чазак биле муниципалитеттер аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының керээлиг чорудулгазы эгелеп турар. Муниципалитеттер боттарының өнчүзү дээш харыысалганы чүктээрлер, чүге дизе оларның девискээринде өнчүнү эргелеп башкарарының үш деңнели туруп турар болгай, а россия болгаш республика өнчүзүнүң ажыглалынга контрольду организастаар кылдыр Тыва Республиканың Президентизинин бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң институду кожуунларда тургустунган.

Профэвилелдер чөвүлелдери, политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле боттуг харылзааны Чазак ажык-чарлыг чорукка, сөстүң хостуунга, санал-оналдарның тодаргай чоруунга болгаш демократияга үндезилеп тудуп турар.

Хөй-ниити каттыжышкыннарның, политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының саны чыл санында көвүдеп турар, оларның хөй кезии эрге-хоойлулуг ниитилелди демократчыдарынче болгаш тургузарынче угланган Чазактың шүгүмүн деткип турар. Чазактың профэвилелдериниң болгаш ажыл берикчилериниң аразынга дугуржулгага ат салыышкыны херек кырында боттуг үүүл болу берген.

Экономиктиг нарын байдалдарда эрге-чагырганың күүсекчи органнарының материал-техниктиг баазазын куш-биле камгалап арттырар база чөп ажыглаар аргалыг болган. Республиканың эргечагырга органнарын компьютержидер программа күүсеттинип турар. Чазактың Аппарадында медээлер-биле хандырылга болгаш компьютержидилге эргелели тургустунган. Информация четкизин хөгжүдер концепция ажылдан кылдынган. Локалдыг компьютер четкизи ажыглалда кирген. Россияның хоойлужудулга талазыбиле тайылбыр-эрге-хоойлу системазын тургускан, Тыва Республикага аналогия системазын тургузар талазы-биле ажыл эгелээн. Электроннуг почтаны тургускан болгаш эдиктирген, а ол ышкаш Чазактың информация четкизинде документилерниң электроннуг эмгелел системазы база ажылдап турар.

Хоойлу-дүрүм сагылгазын, корум-чурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырары

Чорудуп турар реформаларның хоойлужудулга баазазын экижидер, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылчорудулгазын сайзырангайжыдар болгаш 1996—1997 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазыбиле айыттынган сорулгалыг программада көрдүнген хемчеглерни боттандырар талазы-биле ажыл отчеттуг үеде уламчылаттынган. Хоойлу саналдаар инициатива езугаар Чазак Дээди Хуралче парламентиге көрген 37 хоойлу төлевилелинден 20 хоойлу төлевилелин чоруткан. Ниитиниң корум-чурум камгалалын хандырарының, Кызыл хоорайга болгаш Чөөн-Хемчик кожуунга сагыштыы-биле өлүрүүшкүннерге удур демиселди күштелдирериниң айтырыгларын Чазактың хуралдарынга чугаалашкан. Шиитпирген кижилерни күш-ажылга хаара тударынга деткимче көргүзериниң комплекстиг программазын бадылаан. Республикага кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдің байдалының дугайында болгаш ону күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыг талазы-биле республика чөвүлел хуралын эрттирген, ведомстволар аразынга республика комиссиязын тургускан база ол ажылдап турар. Назы четпестер херектериниң талазы-биле комиссияны база катап тургускан.

Кадрлар-биле хандырылга айтырыгларынче, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылынга албанның сагылга-чурумун болгаш хоойлудүрүм сагылгазының байдалынче кичээнгейни доктаамал салып келген. Иштики херектер яамызынга кадрлар талазы-биле өскерилгелерни чоруткан болгаш сайыттың чаа оралакчыларын томуйлаан, олар криминалдыг милицияның, ниитиниң айыыл чок чоруунуң болгаш кадрлар-биле ажылдың айтырыгларын харыылап башкарарлар. Иштики херектер органнарының болгаш судтарның ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының база Дээди судтуң харыысалгалыг ажылдакчыларының бригадалары практиктиг дузаны көргүскеннер. Шүүгү, суд органнарын чаартыр болгаш суд хайгааракчыларының албанын тургузар талазы-биле ажылды чорудуп келген.

Соолгу үеде респрокуратура удуртулгазының солушканы-биле холбаштыр хоойлу-дүрүм сагылгазын быжыглаар, кемниг херектерни илередир база истеп тывар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле ооң харылзаазы идепкейжээн. Контроль-ревизия органнарының хыналдаларының түңнелдерин езугаар респрокуратураже күрүне, муниципалитет эт-хөрөнгизин оорлаанының факт-барымдааларының талазы-биле 37 материалды чоруткан, оларның истелгезинин чорудулгазы республика прокурорунуң бодунуң контролюнда туруп турар.

Нарын кем-херек үүлгедиишкиннери болгулаан Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тожу кожуннарга чоруткан калбак хемчээлдиг профилактиктиг хемчеглер багай эвес түңнелдерни берген.

1997 чылда республикага кем-херек үүлгедиишкини 8,7 хуурга кызырылган. Криминал милициязының шугуму-биле кем-херек үүлгедиишкининиң саны 18,1 хуурга, эт-хөреңги талазы-биле — 28,7 хуурга кызырылган. Назы четпестерниң үүлгеткени өске кижиниң эт-хөреңгизин оорлаар чоруктун, үптээшкиннерниң, хулиганнаашкынның, кемниг херектерниң саны эвээжээн. Өлүржүр чорук 9,8 хуурга кызырылган, кижиниң кадыкшылынга сагыштыы-биле аар хора чедирип, өлүм-биле төнер чорук 33,1 хуурга эвээжээн.

Демдеглээн кем-херекти илередип тывары 70 хуу болган, ол дээрге 1996 чылдың аңаа дөмей көргүзүүнден 9,4 хуу бедик, илереттинмээн кемниг херектерниң саны 39,1 хуурга кызырылган. Ооң-биле чергелештир дээрбечи халдаашкынарны, үптээшкиннерни, чазарлап күштээшкиннерни, өске кижиниң эт-хөреңгизин оорлап самчыгдаарын илередип тываның түңнелдии Россияныынга ортумаа-биле деңнээрге, ооң куду болуп турар.

1997 чылда организастаттынган кемниг 45 болуктуң үүлгедиглерин илереткен, кемниг 123 херекти оттурган, оларның 56-зын судче шилчиткен, суд 27 херекти көрген. Албан-дужаалдарның 20, экономика талазы-биле 370 кемниг херектерни илереткен, мурнукку чылдыынга деңнээрге, ооң 9,5 хуу хөй, оларның чедирген когаралы 4 млрд. рубль болган. Ынчалзажок амгы байдал организастаттынган кем-херек үүлгедиишкини, хээлилениишкин болгаш экономика адырында кемниг херектер-биле демиселге ең калбак хемчээлдиг, дээштиг хемчеглерни алырын негеп турар. Сайгарлыкчы чорукта мегелээшкиннер, чажырып-чаар чоруктар болгаш меге бууразашкыннар, саң-хөө-чээли адырында хажыдышкыннар кончуг кошкак илереттинип турар.

Эрткен чылын кем-херек үүлгедиишкининиң ниитизи-биле кудулаашкынының дайлымы-биле аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити деңзигүүрү 61,2 хуу болуп турар. Ылаңгыя бо талазы-биле байдал Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл кожуннарда чогумчалыг эвес. 1996 чылдыыбиле деңнээрге, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем кожуннарда болгаш Ак-Довурак хоорайда кем-херек үүлгедиишкининиң саны улгаткан. Анализтиң көргүзүп турары-биле алырга, кем-херек хуузун эзирик кижилер кылган болуп турар, оларның хөй кезиин өг-булеге ажылдавас кижилер база үүлгеткилээн болур.

Хамаатыларның амы-тынынче, кадыкшылынче болгаш төлептиг бүдүжүнче кемниг кыжаныышкыннарның дыка хөйүн ок-боону болгаш соок чепсекти ажыглап турган кылгылаан болуп турар.

Наркотиктиг үүлдерни садып-саарары-биле холбашкан кемниг херектерниң саны 2,4 катап улгаткан, оларның ниити деңзигүүрү үүлгеттинген кемниг херектерниң ниити санынга деңнээрге, 4,2 хуу болган. Ужур-дүрүм чок саарылгадан 357 килограмм наркотикти хавырган. 670 кижиге кеземче харыысалгазын онааган. Профилактиктиг хемчеглерниң түңнелинде садып сайгарары база ажыглаары-биле белеткээн 2 тонна хире чыдыг чашпаннарны тыпкан болгаш узуткаан.

Мал-маган оорлаар чорук өске кижиниң эт-хөреңгизин самчыгдаарының ниити санының 30,1 хуузун болдуруп турар. 7 мун хире баш мал оорлаттынган. Мал оорлаар чорук Чөөн-Хемчик, Танды, Каа-Хем, Улуг-Хем кожуннарда элээн нептереэн. Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Эрзин болгаш Өвүр кожуннарның девискээрлеринде күркызыгаарны дамчыштыр мал оорлаар чорук шыңгыы айтырыг болуп артпышаан. Эрткен чылын 1637 баш малды оор алганының дугайында кызыгаар чоогунда кожуннарның хамаатыларындан 102 билдириишкинни болгаш 1649 баш малды оор алганының дугайында Моолдун кызыгаар чоогунда аймактарының хамаатыларындан 90 билдириишкинни кызыгааржылар бүрүткээн. 660 баш малды оорлап, күркызыгаарны ужур-дүрүм чок кешкенибиле холбашкан 41 таварылганы иштики херектер органнары тодаратакан. Кеземче харыысалгазын 84 кижиге онааган. Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң Федералдыг албанының, Тыва Республикада Эргелели 37 кижиге хамаарыштыр 11 кеземче херээн истээн. 26 кижи судтарга шиитпирген. Кызыгаарда тургустунган байдалды хөй-ле чергези-биле кызыгаар заставаларының эвээш саны, оларның участоктарының узун хемчээлдиг болганы-биле, кызыгааржыларның эвээш саны, кызыгаар албаныңы, эрге-хоойлу камгалаар органнарның болгаш кызыгаар чоогунда кожуннарның чагырганларының бир демниг ажылдаарын кошкак организастааны-биле, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң аразынга четпес ажыл-биле тайылбырлап турар.

Республиканың автомобиль оруктарынга өлүм-чидимниг авария болур чорук 21,1 хуурга кызырылган. Өртте рниң саны 26,6 хуурга эвээжээн, когарал 2,4 млрд. рубль болган, мурнукку чылдаазының көргүзүүнден 4,5 катап эвээш болганы ол.

Үндүрүг хоойлужудулгазын хажыдар чоруктарны илередир сорулга-биле 740 хыналда-рейдини чоруткан, 803 хажыдышкынны тыпкан болгаш хажыдыкчы-урекчилерге 510,1 млн. рубль түңге административтиг торгаалды ажыглаан. Сан-барымдаалардыг чоруттунган хыналдаларын түңнелинде юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш тустус кижилер бюджеттерге 48,0 млрд. рубльди немей төлээн, ооң 9,6 млрд. рубль кирген. Үндүруглерниң болгаш өске-даа албан төлээн төлелгелериниң кирген турарын хандырары-биле иштики херектер органнарының, үндүрүг полициязының болгаш инспециязының, каайлы черинин ажылдакчыларының санындан шимченгир болуктерни тургускан база олар ажылдап турар.

Ок-боону болгаш частыр бүдүмделдерни, бараанналарны хөлчок улуг хемчээлдерге дуюкаа эрттирер чорук-биле холбашкан кемниг үүлгедиишкиннерни 1997 чылда илереткен база истелгезин чоруткан, 125 млн. рубль түңге хемчег алдыртып, каайлы черлериниң дүрүмнерин хажыткан дугайында 114 херектин, 800 млн. рубль түңге хуу кижилерниң автотранспортун өскээр кожуруп турган, каайлы черинин хоойлужудулгазын хажыткан 55 фактының истелгезин чоруткан.

Республикада корум-чурумнуң байдалынга үнелелди бербишаан, хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур кемниг херектерни баш удур болдурбас, илередир база истээр талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарның хүлээп ап турар хемчеглериниң дээштии ам-даа куду берриишаан, хамаатыларны деннелде даарзын демдеглээр апаар. Катап үүлгеткен кемниг херектерниң деннели ам-даа бедик болуп артпышаан. Арагалаашкынга, наркоманиянга, ог-булеге болу бээр кемниг херектерге удур хемчеглерни чорударынче кичээнгей-

(Уланчызы 2-ги арында).

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ни салыры негеттинип турар. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге иштики херектер органнарының, прокуратураның, судтарның, хоорайлар, кожуунар болгаш сумулар чагыргаларының бир демниг ходелинишкини эргежок чугула. Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле инспекцияның ажылын күштелдирери чугула. Арага продукциязын меге аргабиле будүрерин болгаш садарын болдурбас дээш эргехоойлулуг базаны, «Шивилиг», «Ак» болгаш «Самагалдай» контроль-эрттирилге пунктуларын дамчыштыр эрттирилге дүрүмнерин ажылдап кылырын доозар херек. Өг-бүлеге арагалаашкының дүлгээзинибиле болу бээр кемниг херектериниң улуг дензигүүрүн барымдаалап көрбүшаан, амыдыралдың кадыкчаагай хевирин калбаа-биле нептеретпишаан, чоннуң чурттап турар черинин зайыбиле тус-тус кижилер-биле ажылды чаңгыс аай сорулгалыг чорудар.

Хоойлужудулга ажылчорудулгазын боттандырып тургаш, Тывада нептереңгей апар чыдар айтырыгны — мал оорлаар чорукту, арагалаашкынның болгаш наркоманияның нептереп турарын барымдаалап көөру чугула. Чурттүн кол дээди өөредилге черлериниң эртем талазы-биле күчүзүнүн арга-ларын хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырынга болгаш оларын экспертизаларын чорударынга керээлиг үндезинге ону ажыглаар. Тываның гуманитарлыг шинчилел институдунуң чанынга хоойлужудулга база деңнештирилгениң хоойлу-дүрүм эртеминиң секторун тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар. Республиканың эрге-ажыктарын эрге-хоойлу талазыбиле камгалаарын хандырарынга Тыва Республиканың Конституциязында болгаш хоойлуларында илерттинген ол онзагай байдалдар-биле холбашкан ооң эрге байдалын долу чергезибиле өөренип көөру чугула.

Чорудуп турар экономиктиг реформаның кол түңнелдери

Чазактың чорудуп турары экономиктиг реформаның кол угланыышкыннары 1997 чылда Президентиниң соңгулда мурнунда Программазының сорулгалары-биле тодараттынган болгаш инвестицияларның өзүлдезин, өнчүге эргелериниң магадыалдарын, чөптүг чижилгени, бойдустуң чайгаар монополияларын башкарын таарыштырарын, будүрүлгеде болгаш экспортта дешилгелиг структуралардың бүрүнгаарлаашкының хандырарынче, чоннуң боттуг орулгаларын болгаш хереглелдерин улгаттырарынче угланган.

Яамыларның, чедомстволарның болгаш будүрүлгелериниң саналдарын барымдаалап, 1997 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң бүрүнгаарлаар аргазын тодараткан. Республиканың Чазаанга социал-экономиктиг хөгжүлдениң түңнелдерин квартал санында көрүп келген. Баш бүрүнгаар тодараткан көргүзүглерин чедип алырының деннелиниң анализи микроэкономиктиг пропорцияларның өскерлиишкиннерини дугайында түңнелди кылыр болгаш отчеттуг чылда экономиктиг хөгжүлдеге ниити үнелелди бээр аргалыг. Адырларның ажылының чамдык ниити көргүзүглериниң талазы-биле бүрүнгаар көрүүшкүнүн бадыткаттынган. Ниити регионал продуктузунуң хемчээли 1996 чылдын деннелинде артпышаан. Бо таварылгада ооң структурада ачы-дуза үлүү көвүдээн. Үлетпүрде будүрүүшкүнүнүң хемчээлиниң кудулаашкынының темпилери ийи катап кудулаан. 1997 чылда акшаның үне чокталыышкынының деннели сөөлгү чылларныыдан эң-не күду болган. Бараанарга болгаш ачы-дуза чедирилгелеринге хереглел өртектериниң катыышкан индекизиниң өзүлдези 1997 чылдың декабрьда 1996 чылдың декабрьынынга деңнээрге, эрткен чылдың аңаа дөмей үезинде 29 хуу-зунга удур 8,4 хуу болган. Үлетпүр продукциязынга өртектер өзүлдези 3,5 катап кудулаан. Бир кижиниң ортумак орулга акшазы 36 хуунга өскен, айда ортумак ажыл төлевири 11,1 хуунга улгаткан, ажылдавас кижилерниң санының өзүлдезиниң темпилери 12,7 пунктуга кудулаан. Ооң-биле кады үлетпүр будүрүлгезиниң ниити хемчээлиниң айытыгган өзүлдези чедип алдынмаан, чер ажылынга планнаттынган сорулгалар күүсеттинмээн.

Экономика адырларының бүрүнгаар көрүүшкүнүнүг хөгжүлдезинге үндезилеп девискээр талазы-биле ниити сан-хөө балансызы, кол социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле республика программалары ажылдап кылдынган. Адырлар ламыларының саналдары «Сонгу чуктүп эвээш санныг үндезин улустарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези», «Россияның уруглары», «Чурттаар оран-сава», «Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел», «Культураның база уран чүүлдүн хөгжүлдези болгаш камгалалы», «Оладга болгаш энергия», «Россияның орудтары», «Почта харылзаазының хөгжүлдези», «Россия Федерациязының миченалдыг чиг эт базазын хөгжүлдези» деп тускай сорулгалыг федералдыг программаларда киириттинген.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанның инициативазы-биле Россия Федерациязының Чазаанга Б. Е. Немцовка болгаш Я. М. Уринсонга Россия Федерациязының Чазаанның «1996—2000 чылларда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир соңгаалаттынмас хемчеглер дугайында» 1996 чылдың июнь 19-та № 714 доктаалын күүседириниң айтырыгларының талазы-биле чамдык федералдыг органнарының удуртукчуларының чөвүлел хуралдарын эрттирген. Түңнелинде 1997 чылда федералдыг программалар талазы-биле капитал салыышкынынарының секвестиржиттинген ниити хемчээли 2,9 млрд. рубльден 8,1 млрд. рубльге чедир улгаткан. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында федералдыг дөстердің 7 млрд. рубль хемчээлге селективтиг деткимче көргүстүнген. Биче-Енисей хемни кежир көвүүрге тудуунга 5,8 млрд. рубльди аңгылаан. 1998 чылда инвестицияларны аңгылап бээринге деткимче чедип алдынган, чижеглей алырга, ол 1997 чылдыынга бодаарга, ооң ийи катап хой. Кызылдың ЧЭТ-тин № 15 котелдүн тудуун «Россияның ЕЭС» РАО программазынга кошкан. Делегей методиказының негелдеринге дүүштүр бизнес-планнар чедир ажылдап кылдынын турар. Россияның Экономика яамызынга оларны киргениниң соонда, ыышты комплекстиг болбаазырадыр, техниктиг кидисти, пласмасстан кылыгларны, уругларга чемнерни бүдүрер, бедик шынарлыг спиртти бүдүрүп үндүрер, водканы болгаш минералдыг сугну кудуп садар талазыбиле дериг-хереклелдерни садып алырынга даштыкы инвестицияларны ангылап бээриниң айтырыгларын немей чугаалажыр.

Россия Федерациязының Чазаа республиканың девискээринге каайлы чүүмүн өзүгаар хостуг складты болгаш тус черниң үндүүг чижилделдерин ажыглап турган, экономиктиг хостуг ийи локалдыг зоналарны тургузарының концепциязын чүүлдүгүзүнүн көрген. Күрүне кызыгаарының тыва участогунда «Хандагайты» контроль-эрттирилге пунктузун дамчыштыр чүүк сөөртүлгезин улгаттырар болгаш Кызыл хоорайның аэропортун дамчыштыр делегейниң транзиттиг авиасөөртүлгезин организастаар талазы-биле бөлүк хемчеглерни ажылдап кылын турар. Россия Федерациязының Чазааның аңаа делегей эрге-байдалын тыпсырының дугайында айтыышкынын төлевилелин белеткен каан болгаш ынчалдыр боттандырар кылдыр дугурушкан.

Даштыкы инвестицияларны калбаа-биле хаара тудары эрге-хоойлулуг базаны четпес ажылдап кылганы. Тывада инфраструктураның, телекоммуникацияның, банкы адырының кошкак хөгжәни-биле болгаш делегей стандарттарын өзүгаар ажылдап кылдынган төлевилелдериниң эвээш санныг болуп турары-биле ол саадап турар. Ындыг болзажок сөөлгү үеде инвестицияга сонуургалдын өскени-биле Тываның рейтингизи боттуубиле өскен, республика болза даштыкы компанияларга болгаш банкыларга Россия Федерациязының перспективтиг болгаш инвестиция талазы-биле сонуургалдыг субъектизи болуп турар.

Рынок инфраструктурازының хөгжүлдези уламчылап турар. Будүрүлгелерни массалыы-биле хүүжүдүп чорударының эрткен үези чүгле ооң күсели-биле будүрүлгелериниң будүрүүшкүнүнүн ажыктыын бедидери болдунмас дээрзин көргүскен, чүге дизе рынок экономиказы чүгле күрүнении болдурбас дээр айтыыглар-биле холбашаан болгай. 1997 чылда хүүжүдулганы будүрүүшкүннүң ажыктыын бедидеринче, будүрүлгелериниң түңнелдиг ажылдаарынга өнчү ээзиниң харыысалгазын улгаттырарынче, хуужуттунуп турар будүрүлгелериниң акцияларын катап садарынче, инвестиция угланыышкынныг болурунче угландыр чорудуп келген.

«Тыва Республикада күрүненің муниципалитет эткөреңгизин хуужудар болгаш ооң кол үндезиннериниң дугайында» Хоойлунуң чаа эдилгезиниң төлевилелин Чазак Дээди Хуралга көөр кылдыр киирген. Чазактың болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының акционер ниитилелдерин эргелеп-башкарарынга бүрүн эргелерин калбартырын ында быыглап турар. Хоойлу езугаар «Алдын акция» деп тускай эргени киирген. Хуужудулганың чаа аргалары тодараттынган. Эт-хөреңгини садар өртек-үнезин рынок өртектерин езугаар доктаадыр. Хуужудун турар эт-хөреңгиниң камгалалы дээш албан-дужаалдыг кижилөрнің харыысалгазын, эт-хөреңгини баксырап үрелиринге болгаш ону самчыгдаашкынга чедирген кара өжегерээн кылган үүлгедиглери дээш торгаалдарның хемчээлдерин ында тодараткан.

Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарылга деңнелдериниң аайы-биле аңгылаарының талазы-биле ажыл чоруттунуп турар. Республиканың Чазааның болгаш кожуннар чагыргаларының база Кызыл, Ак-Довурак хорайларның аразында баш миннир түүлдериниң болгаш өнчүнү аңгылаарының дугайында Чөпшээрежилгениң төлевилелдери белеткеттинген. Федералдыг хоойлужудулгада тургустуган чурум езугаар социал адырның чамдык объектилерин муниципалитет өнчүзүнче дамчыткан.

«Каа-Хем» разрези хуужударының документилерач белеткен турар. Тургустунган бизнес-планның үндезининге «Тыва даг-дүгү» болбаазырадылга комбинадын хуужудулгага белеткеп, инвесторларны хаара тударының талазы-биле ажылды боттандырын турар. Кызылдың күш фабриказы база хуужуттупарының кырында келген болгаш бо бүгүбиле холбаштыр акцияларның контроль пакедин сонуургалдыг көдээ ажыл-агый бараачларының будүрүкчүлеринге садары көрдүүнүн турар.

Доктаап турушкан будүрүлгө черлериндe будүрүлгени катап диргизериниң программаларын ямылар, комитеттер ажылдап кылын турар.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге быыглаттынган акциялар ээлериниң эргелерин дээштин-биле боттандырары-биле акционер ниитилелдериниң эргелеп башкарылга органнарынга күрүненің эрге-ажыының төлөөлелин хандырын турар доктаал хүлээп алдынган.

Күрүненің эт-хөреңгизин күрүне будүрүлгелериниге, ажыл-агый башкарылгазынга база күрүне албан черлериниге—оперативтиг башкарылгага дамчыдын бээриниң талазы-биле ажыл доостун турар. Күрүненің будүрүлге черлериниң удуртукчуларын конкурс үндезининге керээ езугаар ажылга хүлээп алырының практиказын амыдыралга киирген. Административтиг чурум үрээшкиннери дээш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директору, чоннуң ус-тывыш болгаш суй белектер будүрүлгезиниң удуртукчузу ажылындан үндүткен. Будүрүлге болгаш экономиктиг сорулгаларны кады шиитпирлээри-биле, практиктиг дузаны көргүзери-биле акционер ниитилелдериниң эргелеп башкарылга органнарында күрүне төлөөлери кылдыр томуйлаттырганнарның белеткелин болгаш шылгалдазын чорутқан.

Черге өнчүнү таарыштырыкы дег нормативтиг эргехоойлу базазының чогундан шимчевес өнчүнүн рынокга республикада хөгжүвейн турар. Ындыг-даа болза, чурттаар оран-саваны болгаш өске-даа шимчевес өнчүнү 77 млрд. рубльге садын саарган болуп турар. 1997 чылда республика бюджединче хуужудулгадан болгаш күрүненің эт-хөреңгизиниң ажыглалындан 1,5 млрд. рубль акшахөреңгини киирип алыры прогноз езугаар көрдүүнүн турда, хөрек кырында ынаар чүгле 0,7 млрд. рубль киргел.

Орулганың куду деннелдиниң, а чамдыкта будүрүлге көргүзүглериниң бедик эвес, карылгалыг болганының үрүүнда республиканың акционер ниитилелдериниң үнелиг саазыннарынга сонуургал кудулаан. Акцияларны садары-биле 88 аукционну чарлаан турда, хөрек кырында ооң-биле эрткен, 86,4 млн. рубльге 3273 акцияны саткан. Тыва Республиканың Күрүненің өнчүхөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди республиканың чурттакчы чонун шимчевес өнчүнүн садын саарылгазының дугайында информация-биле болурчогууру-биле хандырбайн гурар, а Россияның өске регионнарын республиканың акционер ниитилелдериниң үнелиг саазыннарының садын алыкчылары кылдыр хаара тутпайн турар. Саарылгалыг банкыларның үнелиг саазыннар-биле ажылы бедик деңнелдиг. Үнелиг саазыннар рыногун хөгжүдер дизе, хоойлужудулга базазын сайзыраңгайжыдары негеттинер.

Экономиктиг реформаларның чорудулгазынга көскү салдарны нормативтиг эргехоойлу базазы чедирер ужурлуг. Ындыг турбуже, эрткен чылын рынок харылзааларын таарыштырып турар чаңгыс-даа хоойлу хүлээп алдынмаан. Үндүүг опаалдазын чурумчударының талазы-биле үш, үндүүг чиигелделериниң талазы-биле —ийи хоойлулар хүлээп алдынган. Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге чаңгыс аай чөпшээрел политиказын чорудар сорулга-биле республиканың девискээринде чөпшээрелбүрүткел палатазы тургустунган болгаш ажылдап турар. Кыска үеник дургузунда ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин чөпшээрелдиг болдурарының дугайында дүрүмнерни ажылдап кылган болгаш бадылаан. Новосибирскинин, Белгородтуң чөпшээрел палаталарының ажылының көрген. Россия Федерациязының Экономика яамызында федералдыг органнарның башкарылгазынга хөмааржыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээринің талазы-биле бүрүн эргелерни республиканың Чазаанга төлөөледириниң дугайында айтырыг шиитпирлеттинин турар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының чугула уг-шин чайгаар бүткен монополиялар адырынга — энергетикага, харылзаага, хөмүр-даш адырынга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформаларны чорудары турган. Республиканың будүрүлге хереглелин, чурттакчы чонун чиик өртектиг электроэнергия-биле хандырары-биле электроэнергия рынокгуна республика мөөң садын алыкчы болуп, бодунуң туружун тодарадыр апаар. Ажыглаттынган электроэнергия дээш удур-дедір санажылга айтырыгларны шиитпирлээри, ооң дээштиг ажыглалын контрольдаары эргежок чугула.

Харылзаа будүрүлгелериниң структурлуг реформазы эгелээн, ооң кол сорулгазы — чижилгелиг чорукту сайзырадыры, тарифтериниң структуразын деңнештирери, хереглекчилериниң аңгы-аңгы категорияларынга чаңгыс аттыг ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин ye-чада аайы-биле чоокшулаштырарын хандырары.

Чурттакчы чоннуң болгаш бюджет адырының албан черлериниң хөмүр-даш-биле хандырылгазын демонополизастаар талазы-биле тодаргай хемчеглер хүлээп алдынгал. Чедимес өг-бүлелерге хөмүрнү садын, сөөртүп алырынга дузаламчы акшаны үндүүп бээриниң чаа чуоуму кожууннар болгаш хорайлар чагыргаларынга республиканың одаар үүл черинге чижилгелиг бүдүрүлгө черлерин тургузар арганы берип турар. 1997 чылдың дургузунда 604,4 млн. рубльди, ооң иштинде 354,4 млн. рубльди акша хевири-биле эгиткен, 200 млн. рубльди биче сайгарлыкчы чорукту деткиири-биле дагын катап киирген. Биче сайгарлыкчы чорукту деткиириниң талазы-биле Федералдыг фондунуң киржилгези-биле бизнес-планнарны болгаш төлевилелдерни ажылдап кылын, инвестицияларны хаара тударының талазы-биле ажылды чорудуп турар.

Тыва Республиканың Чазаа бүдүрүлгелериниң буураашкының чайладырынче угланган политиканы чорутпушаан. Бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалын шиитчилеп, оларны сандараашкындан ушпуп үндүрериниче угланган шиитпирлерни хүлээп ап турар, ол бүгүнү боттандырары-биле бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин даштындан эргелеп башкарары, менеджментинин солууру, өрелерни остурбес дээн чижектиг эдергонизастаар процедураның ажыглалын калбарткан.

8 бүдүрүлге эт-хөреңгиниң даштыкы эргелеп башкарылгазының чурумунда ажылдап турар, «Тыва даг-дүгү» комбинатка, Кызылдың дааваылга фабриказына, Тываның машина тудуунуң заводунга, «Зооветснаб» күрүне бүдүрүлгезинге ук процедураны отчеттуг чылда киргген. Бо сес бүдүрүлгениң продукциязының хемчээли күштүг болуп турар өртек-үнелеренге деннеп алырга, 90,6 млрд. рубль четкен, үлетпүр продукциязының ниити хемчээлинге оларның үлүү 30 хуу болган. Кол нуруузунда хемчээлдің улгадыышкыны патуралдыг продукцияның бүдүрүлгезиниң белеэнинин күсели-биле чедип алдынган.

Төлеп шыдаар шинектиг болгаш сан-хөө быжыгыышкының айыткан хуусаанын дургузунда катап тургузары бо бүгүге чегдирикчилерниң белен эвезинден, оларның талазындан болур-чогуур контроль-дуң кошкак болуп турарының үржуундан боттанмайн турар. Бүдүрүлгелериниң дээштиг ажылын хандырын шыдаваны дээш 3 арбитраж эргелекчиазин солаан. Отчеттуг чылда бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын соксаткан 6 бүдүрүлге черинің эт-хөреңгизин кезик-чамдыктан сайгарган. Оон кирген 351,8 млн. рубльди янзы-бүрү деңнелдің бюджеттеринче, бюджеттен дашкаар фондуларже шилчиткен, ажылын соксаткан бүдүрүлге черлеринге ажылдап турган ажылдакчыларның үндүр санажылгаларын база күш-ажыл төлевирин төлеп берген. Ооң иштинден 70 млн. рубльди бүдүрүп турар продукциязының өзүлдезин чедип алган бүдүрүлге черлерин деткиири-биле шилчиткен.

Күрүненің чегдирикчи хүлээлгелерин күүседип, буураашкын талазы-биле федералдыг агентилел янзы-бүрү деңнелдің бюджеттеринче база бюджеттен дашкаар фондуларже 10 млрд. рубльди эгидериниң талазы-биле деткимчени көргүскен.

Рыноктың инфраструктуразында чугула черни банк системазы ээлеп турар. Республиканга 3 бот-тускайлаң саарылгалыг банкылар болгаш российжи банкыларның 3 салбырлары ходелип турган. 1996 чылга деңнээрге, хаара туттунган курлавырларның түүү 23 хуу бедээн. Өнчүүнүң янзы-бүрү хевирлериниң 74 бүдүрүлгези 40,5 млрд. рубль ниити түңнүг чээлилерни алганнар. Харалаан, банкыларның чээли политиказы кол нуруузунда кыска хуусаалыг чээлилерни бээринче угланган. Российжи банкыларның инвестиция чээлилериниң киириштирилгези кончуг улуг бергедээшкиннер-биле холбашкан. Республиканың бүдүрүлгелериниң сан-хөө-экономиктиг байдалы чээлилер үлелгезиниң негелделеринге дүүшпейн турар.

1997 чылда республиканың үлетпүр сайзыралының Концепциязын ажылдап кылган, ында кыска болгаш узун хуусаанның перспективазында үлетпүр политиказының приоритеттерин болгаш стратегиязын, ооң сайгарылгазының механизмин база боттандырылгазының чадаларын тодараткан. Ону республиканың эртем-практиктиг конференциязынга сайгарган. Салдынган сорулгаларны шиитпирлээри-биле Тыва Республиканың Үлетпүр хөгжүлдезиниң талазы-биле күрүне комитедин тургускан.

Тыва Республиканың Чаза чер иштиниң байлактарының ажыглалының айтырыгларын чурумчударының талазы-биле «Тыва Республиканың минерал-чиг эт базазын тургузарынга акша тыртарының дугайында» Хоойлу минерал-чиг эт базазын тургузар фондунуң дугайында, суг кырының курлавырларының ажыглалын төпшээрелдиг болдурарының дугайында дүрүмнер дээн чижектиг нормативтиг эрге-хоойлу документилерин хүлээп алган.

Хөмүр, дус тывыжының хемчээли 2,5 хуу улгаткан. Ындыг турбуже, минералдыг чиг этти, ооң иштинде алдынны көвүдедириниң талазы-биле геология-шинчилел ажылдарының программазы күүсеттинмээн. 1996 чылга деңнээрге, алдынны 156 килограмм эвээшти казып тыпкан. Төпчүттүгүн үүжелээшкинге, минерал-чиг эт базазын тургузарының фондузунда акша-төгериктиң чөптүг ажыглалынга контрольду күштелдирери эргежок чугула.

Үлетпүр будүрүлгелериниң реструктуризациязының, оларның сан-хөө байдалын быыглаарының, үлетпүр продукциязының будүрүп үндүрүлгезин көвүдериниң талазы-биле ажыл чоруттунуп келген. Үлетпүр будүрүлгезиниң ниити хемчээли 362,7 млрд. рубль болган. Берге сан-хөө байдалы турза-даа, республиканың Чазаа үлетпүр будүрүлгелериниге сан-хөө быжыгыышкының база инвестиция төлевилелдериниң тодаргай программаларының боттандырылгазынга эвээш-биче-даа бол инвестицияларны үндүрүп берип келген. Машина тудуунуң заводунга, алгы заводунга, «Тыва даг-дүгү» комбинатка күрүне деткимчезин көргүскениниң түңнелинде, олар бараан продукциязының будүрүлгезиниң хемчээлин көвүдеткен, боттарының сан-хөө байдалын өкижидип алган. Ниитизи-биле чыл дургузунда үлетпүр будүрүлгезиниң хемчээлинің кудулаашкыны 13,6 хуу болган

1997 чылда продукция будүрерин «Красэнерго» акционер ниитилелдің чылыг-электри төвү, «Каа-Хем» разрези, «Тыва алдын» күрүне будүрүлгези, «Кызылдың даараныла фабриказы» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге, Кызылдың алгы заводу, «Терлиг-Хая» будүрүлгези, Тываның машина тудуунуң заводу, Кызылдың туйбу заводу, ЯФ 306/1 албан чери, «Тыва даг-дүгү» комбинат, Бүгү-россияның караа көзүлбестер ниитилелиниң өөредилге-будүрүлге будүрүлгези, «Сардаана» амы-хууда будүрүлге, «Бойдус-СП» акционер ниитилелли, тудуг кылыглары болгаш конструкциялары заводу көвүдеткен.

Бир-ле дугаар үш башкарыкчы адыр — электроэнергетика, оттулар чүүл, чиик үлетпүр адырлары өзүлдениң чурумунга ажылдаан, ол адырларда будүрүлгениң чыл дургузунда өзүлдези тус-тузында 25,2, 2,4 болгаш 6,5 хуу болган.

Ооң-биле чергелештир үлетпүр будүрүлгелериниң хой кезиниге будүрүлгениң кудулаашкының доктаадыры, оларның ажылын быжыктырары болдунмайн баргган. «Макарон үлетпүрү» күрүне будүрүлгезинде, Кызылдың пиво заводунда база эзт комбинадында, «Тыва хлеб продуктулары» акционер ниитилелде, «Сүт» акционер ниитилелде, «Тыва мебель» акционер ниитилелде, Улуг-Хемниң ыяш ажылагыйында будүрүлгениң хемчээли кудулавышаан. «Ойна» алдын-тывыш артели, «Руно» күрүне будүрүлгези ынанып турган идегелдерни шынаыдып шыдаваан.

1998 чылда үлетпүр хөгжүлдезинге көскүлөкнеп келген эки илерээшкиннерни быжыглаары база будүрүлгени быжыктырары эргежок чугула.

Чазактың инвестиция политиказы амыдырал ужуруткалыг объектилерни ақшаландырарынче, социал адырның болгаш чурттаар оран-саваның тудуп эгелеп каан объектилерин доозарынче угланган. Республиканың тудуг комплекизинде байдал чоорту чүгээртең кел чыдар. Республиканың экономиказының болгаш социал адырының хөгжүлдезинге ақшаландырыышкының бүгү үндезиннериниң күсели-биле 129,3 млрд. рубль түңнүг акша-хөреңгини шиңгээдип алган, ол эрткен чылдың деңнелинге көөрде 1,3 катап өзүлделиг болган. Ооң иштинде федералдыг бюджеттің күсели-биле 73,6 млрд. рубль, тус чер бюджединиң күсели-биле 21,8 млрд. рубль, чурттакчы чоннуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле 2,4 млрд. рубль, юридиктиг кижилерниң күсели-биле 29,8 млрд. рубль хаара туттунган. Хой кежиндеп тон даараар фабриканы, Чедер хөлде курорттуң оран-савазын, Бажың-Алаак суурда спорт залын, ниити шолу 14,5 муң дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын ажыглалче киирген. Москвада Тыва Республиканың Доктаамал төлөө черинің оран-саваазының тудуу доозулган. Кызыл хоорайда чуртталга бажыңнарының чедир туттунмаан дөрт подъездизиниң тудуун доозары-биле тендер садыглаашкының чоруткан, ооң түңнелинде тудугның өртек-үнези эвээжээн, хуусаазы кызырылган.

Ақшаландырыышкының кол дөзү бюджет ақша-хөреңгизи болуп арткан, ол ниити хемчээлдің 75 хуузу болган. Республикаже немелде инвестицияларны хаара тудар сорулга-биле ТРниң Чаза Россияның башкарыкчы банкылары: «Росэксимбанк», «Межпромбанк» болгаш «МАПО-Банк» банкылар-биле Чиңгине чөпшээрежилгеге ат салган.

«Герместің» шугумунуң талазы-биле Кызылга 12000 дугаарлыг хоорайлар аразының телефон станциязының дериг-хереклелдерин алырынга чээлиден аңгыда, республиканың экономиказынче даштыкы инвестицияларны хаара тудары болдунмайн барган. Үндүрүп берип турар инвестицияларның ажыктыг ажыглалы чедип алдынмайн турар, удуртукчуларның хой кезиинде азырадыкчы хөөн ам-даа хевээр арткан, олар бүдүрүлгени хөгжүдериниң талазы-биле хемчегларни алырының орнунга Чазактан сан-хөө деткимчезин негеп турарлар.

1998 чылда Чазактың инвестиция политиказы ооң иденкейин бедидеринче база ада-чурттуң болгаш кадагааты инвесторларны, ооң иштинде хуу инвесторларны база хаара тударынче угланыр. Инвестиция курлавырларын эгидилгелиг, төлевирлиг болгаш конкурс үндезининге үлээр. Ындыг төлээде, инвестиция төлевилелдериниң шилилгезин боттандырар конкурс комиссиязын тургузары эргежок чугула. Ынчангаш инвестиция төлевилелдериниң ажыктыының үнелелинің дугайында Дүрүмнү, күрүне магадыалдарын тыпсырының Чурумун бадылаар апаар.

Инвестиция комплекизиниң кошкак звенозу төлевилел-дөзевилел херээ болуп артып турар. «Тывагражданпроект» төлевилел институду монополист болуп турбуже, делегей майыынга дүгжүнде инвестиция төлевилелдерин күүседип шыдаар шинек чок. Төлевилээшкин адырынга чижилгелиг хүрээлелди тургузары чугула. 1997 чылда инвестиция төлевилелдериниң ажылдап кылыышкынынга бир-ле дугаар Москваның «Интериньеспроект», «Чер иштиниң байлактарының ажыглалының айтырыглары институду» организацияларны киириштирген, ындыг үүл федералдыг органнарже база инвестициялар айтырыгларының талазы-биле америк-российжи симпозиумче делегей методиказын езугаар ажылдап кылдынган төлевилелдерни киирер арганы берген. Күрүне чарыгдалдарын кызырары-биле тудугга өртек тургузуушкунун чурумчудары эргежок чугула.

Экономика чүгээр быыгып олурар байдалда будүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазының сан-хөө көргүзүглери чаңгыс аай эвес. 1997 чылдың январь-ноябрь дургузунда кол-кол адырларның будүрүлгелериниң алганы орулгаазының түүү 14,5 млрд. рубль болган. Ооң-биле чергелештир карылгалыг будүрүлгелериниң үлүү ам-даа бедик — 66 хуу. Карылгаларның түүү 57,1 млрд. рубль болган. Ниити чуртта ышкаш, төлешпес чоруктуң кризиси ажып эртинмээн, ынчалзаадаа экономиканың чамдык адырларының сан-хөө байдалында эки талаже базымнар илереп келген.

Хереглекчилер рыногу

Эрткен чылын хереглекчилер рыногунга будүрүлгелериниң өнчүзүнүң хевирлериниң база оларның ажылының байдалдарының солчулгазыбиле холбашкан чаартылгалар уламчылаан. Хереглекчилер рыногунуң адырының структуразы өскерилген. Коммерциализацияны база хуужудуушкунну чоруткан-быле күрүне сектору эвес бүдүрүлгелериниң үлүү 73 хуу чедир улгаткан. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы 727,4 млрд. рубль болган. Бараан саарылгазының ниити хемчээлиниң макроэкономиктиг структуразында (барааннар сайгарылгазының бүгү каналдарынга) аъш-чем бараанларының үлүү 48 хуу, а аъш-чем эвес барааннарның — 52 хуу болган. Рынок структураларын хевирлээриниң талазы-биле республиканың тургустунган байдалдар сайгарлыкчыларның боттарының база саарылгалыг банкыларның чээли ақшахөреңгизиниң киириштирилгезин идепкейжиткен. Хуу кижилер боттарының ажылдап алганы ақша-хөреңгизин хереглекчилер рыногунуң болгаш ачы-дуза будүрүлгелериниң реконструкциязынче идепкейлии-биле киирип эгелээннер. Технология, эстетиктиг байдал, барааннар-биле долдуртунганының талазыбиле ук будүрүлге черлери садыг болгаш ачы-дуза организациязының амгы деннелинге дүгжүп турар. Ындыг болзажок өртектер ам-даа белик болуп артпышаан, ындыг үүл садын алыкчыларны кожа регионнардан барын садыгланырынче албадап турар.

Нормативтиг эрге-хоойлу базазын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажыл уламчылаан. Чөпшээрел бээриниң, хереглекчилер рыногунуң будүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын таарыштырарының, хереглекчилерниң эргелериниң сагылдазын контрольдаарының, хуужудулганың байдалдарының күүселдезиниң талазы-биле документилерни эде ажылдап кылган. Арага-дары кылыгларын үүрмектеп база мөөң-биле садар адырга күрүне контролюн күштелдирер талазы-биле хемчеглерниң бүдүн комплекизин боттандырган. Күрүненің садыг инспекциязы 15 хуудан ажыг арага-дары кылыгларын садыглаашкындан ужулган, республиканже киир сөөртүп турар араганың 12 хуузун Күрстандарт органнары бракталаан. Киир сөөртүп турар арага-дары аймааның шынарының долу контролюн, ооң соонда ону тус черниң айыыл чок маркалары-биле маркировкалаарын хандырар сорулга-биле республиканың Чазаа «Оптовый алкогольный центр» деп чаңгыс аай күрүне будүрүлгезин тургузар ужурга таварышкан.

1997 чылда аъш-чем продуктуларынга өртектер өзүлдези инфляцияның деңнелинге дүүшкек болган. 19 кол аъш-чем продуктуларындан тургустунган туугай аъш-чем корзиназының туугай өртек-үнези ортумак российжи көргүзүгнү ашпайн турар.

Бараан саарылгазының ниити хемчээлинде тус черниң будүрүкчүлериниң барааннарының үлүүн улгаттырарының талазы-биле ажылды уламчылаан. Бюджетче бүгү үндүрүглерни болгаш чыылдаларны долузу-биле төлеп турар тус черниң бараан будүрүкчүлерин камгалаарының талазы-биле шыңгыы хемчеглерни алыры эргежок чугула дээрзин практика көргүзүп турар, олар шак-ла ындыг барааннарны киир сөөртүп, ооң-биле чер-

(Уланчызы 3-кү арында).

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

гелештир үндүрүг онаалдазындан быдлан чоруп турар ак сеткилдиг эвес кижилер-биле дең эвес байдалда тураршар. Күрүненің үндүрүг инспекциязы база өске-даа контрольдан турар органнар өнчүнүн хевирлеринден, оларның турар черлеринден хамаарылга чокка шуптузун дең байдалдарга тургузар ужурлуглар.

Республиканың мөөң барааннар рыногу республиканың мөөң барааннар садар бүдүрүлгелериниң четпес ажылын херечилеп турар. Мындыг четпес ажылдың түннелинде сан-хөө хөренгилери республикадан дашкаар үнүп чоруп турар, акшаның эмиссиязы улгаткан, Республиканың Садыг төлээ черин тургусканы, чамдык улуг банкыларның сан-хөө хөренгилерин киириштирилгези, Москваның мәриязы-биле садыг харылзааларын хөгжүткени мөөң бараан саарылгазының звенозун дириг-зиптер арганы бээр.

Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли эрткен чылдыңга дөңнээрге, 13,6 хууга өзүп, ол бүгү 207,3 млрд. рубль болган. Турист-экскурсия, санаторлуг-кадык шылга адырларында, кадык камгалалында ачы-дуза чедирилгези бедик темпилерлиг хөгжүп келген чүве болза, амыдырал хандырылга, оюн-көргүзүг, ветеринарлыг ачы-дуза чедирилгези кызырылган болуп турар.

Делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар

Эрте берген чылда республиканың делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын калбартырының талазы-биле ажыл уламчылаан. Сан-хөө хөренгилери чедишпес байдалдарда кол кичээнгейни тургустунган харылзааларны быжыглаарынче база Чазак кежигүнериниң даштыкыже албан езузунуң болгаш ажылчын аян-чоруктарын кызырбышаан, мооц мурнунда чедип алдынган дугуржулгаларның, боттандырылгазынче угландырган.

Республиканың делегей харылзааларының сайзыраңгайжыырынга КУР-нуң, ГФР-нин, Моолдуң төлээ черлеринден делегацияларның республикага кээп чораанны, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң Моолдуң Россияда элчинибиле, Европарламентиниң болгаш чамдык делегей организацияларының удуртукчулары болгаш харысалгалыг ажылдакчылары-биле ужуражылгалары салдарлыг болган. Моолдун барын аймактары-биле кызыгаар харылзааларын хөгжүдериниң талазы-биле российжи-моол чазактарның аразында Чөпшээрежилгениң белеткеллери чоруп турар, Чазактың болгаш Убса-Нур, Завхан аймактарының делегацияларының ажылчын ужуражылгалары болуп эрткен.

Республиканың Германияда Төлөв чериниң ажылы кескүзү-биле идепкейжээн. Ол европейжи инвесторларга инвестиция саналдарын ажылдап кылган, республиканың инвестиция арга-шинээзинин рекламазын күштелдирген болгаш инвесторлар дилээшкинин чорудуп турар. Кызылда немец культураның төвү тургустунган болгаш ажылдап турар.

Италия фирмалар болгаш компаниялар-биле ат салдынган керээлерни акшаландырарының арга-шинээн, мыйыстыг бода малдың кежин эттээр итали дериг-хереклерни садып алыр акша-төгерикти дилеп, үеэлилерни камгаладырының айтырыгларын шиитпирлеп турар. «Тыва алгы» акционер ниитилелдиң бааззынга мыйыстыг бода малдың кежин эттээриниң техниктиг-экономиктиг үндезинин, Кызылдың эт комбинадының бааззынга чылы малды согарының техниктиг-экономиктиг үндезинин ажылдап кылган. Ат эдин ваакумнуг хапка суккаш, экспортче үндүрери көрүнүп турар. Итали фирма-биле ыяш болбаазырадылгазының талазы-биле кады ажылдажылгалыг бүдүрүлгени тургузарының дугайында протоколга ат салдынган. Кызыт ресторанны болгаш садыг баажыңын тургузарының айтырыы боттанырының кырында. КНО-нуң хөгжүлде Программазынче киирери-биле төлевилелдер шилилгезиниң ажылы чоруп турар.

Республиканың минералчиг эт курлавырларына инвесторлар тодаргай сонуургалдыг болуп турар. Тарданың рудалыг алдынының мөөң чыдымының шиңгээдип алышкынының талазы-биле ажык конкурска ону шиңгээдир эргени «Тува Майнинг Лимитед» деп англи компания алган. Россия Федерациязының Бойдус курлавырларының яамызында эрге-хоойлу айтырыгларының дугуржулгазы чоруп турар. Израильдиң ажыл-херекчи кижилериниң төлээлери Тываның курорттарының болгаш аржаанларының ажылалының айтырыын өөренип коруп турганнар.

1997 чылдың дургузунда республикаже «Тыва алгы» акционер ниитилелге болгаш Күрүненің «Россвязьинформ» харылзаа, информатика бүдүрүлгезинге дериг-хереклер хевирлиг 7,3 млн. доллар түннүг даштыкы инвестициларны хаара туткан.

Республиканың экономиказын тударына база ону сандараашкынныг байдалдан үндүрериңге бөгүн даштыкы садыглаашкын чугула фактор болур ужурлуг. Экспорт-импорт операцияларының хемчээли 8 млн. ажыг доллар болган. Эткен чылга дөңнээрге, даштыкы садыг саарылгазының хемчээли 6,9 катап өскен. 5 чоокку болгаш 7 ыраккы кадагааты чурттарның фирмалары-биле садыг керээлерин боттандыыган.

Экспортту деткириниң фондузун тургузарының талазы-биле айтырыгны ажылдап кылып турар. Даштыкының болгаш Россияның рынокторына өске продукциялар-биле чижип болуп продукцияның бүдүрүлгезин улгаттырарына күрүне деткимчезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы хүлээп алдынган.

Эрте берген чылда даштыкыга кадрлар белеткелиниң талазы-биле ажыл уламчылаан. «Тыва алгы» акционер ниитилелдиң, Кызылдың пиво заводунуң специалистери Германияга белеткел курстарын эткен. Тывадан студентилер Турцияның, Кыдаттың, АКШ-тың өөредилге черлеринде өөренип турарлар. Яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле, даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының хөгжүлдезинин айтырыгларының талазы-биле даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың кижижкчилери-биле семинарны эрттирген.

Экономиканың баазалыг адырлары

Амыдырал чорудулгазының хандырылгазынга чугула рольду баазалыг адырлар ойнап турар. Энергия хандырылгазының идегелдиин эки деп үнелеп турар. Бойдустуң чайгаар бүткен энергия дөстериниң ажыглалының күсели-биле республиканы энергия-биле хандырарының Программазын Чазак бадылаан. Ырбан суурга биче ГЭС-тиң тудуунуң техниктиг-экономиктиг барымдаазын күүсеткен. Ырбан суурга көрдүнген ниити күчүүр 250 квт беш гидромашинадан тургустунган биче ГЭС-тиң бир комплектизин кылгаш, үндүрүп чорударынга белеткээн. Гидрогеология шинчилелин чоруткан, микро- болгаш биче ГЭС-териниң тудуунуң картазын тургускан.

1997 чылда республиканың Чазаа Мугур-Аксы суурда хат станциязын тургузар черде хаттың күжүн хемчээр дериг-хереклерди садып алырына херек акша-төгерикти үндүрүп берген.

Чылыг, чырык ажыглалының динамиказы кадагаттының арткан. электроэнергияны хереглекчилерге дамчыдын, үлээриниң үеэзинде тыптып келир чидириглерни эвээжеткен. Оттулар түүлдүң, энергетиктиг курлавырларның камналгазы шыңгыы болуп артышаан. Бюджет адырының албан черлериниң база энергия-биле хандырып турар организацияларның аразында электроэнергия дөңш санажылгаларында хүжыдышкынларны илередир сорулга-биле республиканың Чазаа керээ негелделериниң сагылгазының, ажыглап турар электроэнергияның үеэдүнүн организациязының калбак хыналдазын чоруткан. Илереттинген хажыдышкынларны болгаш четпестерни чайладырының ажыл-хемчеглерин ажылдап кылган.

«Энергия камналгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуузун сайгарып көрген болгаш бадыладырыбиле Дээди Хуралче чоруткан. «2000 чылга чедир энергия камналгазы» деп республика программазын бадылаан.

Бюджет акшаландырыышкынының кудулааны, оттулар түүл дөңш, чылыг, чырык энергиязы дөңш толепшес чоруктуң өзүлдези, бүдүрүлгелериниң хатгынганы оттулар түүлдүү—энергетиктиг комплекстиң бүдүрүлгелериниң ажылынга багай салдарын чедирип турар.

Отчеттуг чылда Кызылда ЧЭТ-тиң коллективи электроэнергияны арткен чылдың дөңнелинге көөрде, 2,5 катап хөйну бүдүрген, чылыг энергиязын — 36 хууга. ЧЭТ-тиң калбартын турар чартынынга 14 млрд. рубль капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези республиканың хөмүрге хереглелин хандырып шыдаан болгаш ниитизи-биле бүдүрүлге хемчээлин улгаттырган. Сан-хөө, техниктиг болгаш өске-даа чылдагааннарның уржуундан черни чаза тепскидип ажыдар ажылдарын хемчээли күүсеттинмээн. Республиканың Чазаа разрези инвестиция деткимчезин болгаш техниканы лизинг езугаар алыр бүдүрүлгелериниң санынга хамаарыштырарын чедип алыр дөңш кылдыңын болгу дег ажылдарны кылып чорудуп турар. Чурттуң башкарыкчы эртем-шинчилел институттары-биле «Каа-Хем» разрезтың хөмүрүнден суук оттулар түүлдү алырының перспективтиг төлевилелин ажылдап кылып турар.

Чидиг бюджет кризизинің байдалдарында республиканың Чазаа 1997 чылда энергия курлавыларының болгаш оттулар түүлдүң бойдус курлавыларын кампаарынче угланган хемчеглерни хүлээп алган. Чурттакчы чонга хөмүрүнүң үүрмектеп садар өртээн улгаттырган, ыяш белеткелин организастаан болгаш социал адырның болгаш коммунал ажыл-агыйының объект бүрүзүнге хөмүрүнүң соөртүлгезиниң нормативтиг хемчээлдерин тургускан.

Эмнелгелерге, улуг школларже, культураның албан черлеринче база өөредилге черлеринче хөмүр соөртүлгезиниң акшаландырыышкының кожуун звенозу долузу-биле чорудуп шыдаразын барымдаалааш, республиканың Чазаа ол бүгүнүң акшаландырыышкының бодунга алган. Республиканың чурттакчы чонунуң чединмес бөлүүнге оттулар түүл садып алырынга, ынаар транспорт чарыдалдарын база киирген, коммунал-бытовой сервисиниң чурумун бадылаан.

Одаа турар объектилериниң байдалының, оттулар түүлдериниң соөртүлгезиниң хемчээлдериниң, хомурнуң болурчогуур шыгжалдазының болгаш соөртүлге талазы-биле чижилгелиг адырның хүн бүрүдеги контролю хөмүрүнүң хереглелин 36 хууга камнап алыр арганы берген. Кожуунларның болгаш Кызыл хоорайның чагырга черлери социал адырның объектилериниң болгаш чурттакчы чонну оттулар түүл-биле хандырарының талазы-биле немелде структуралары тургускан.

Республиканың кывар-чаар түүлдер-биле хандырылгазынга чижилгелиг чорукту хөжүдериңге Чазак салдарын чедирген. 17 хүн бүдүрүлге тыптып келген. Ындыг түүл «Тыванефтепродукт» күрүче бүдүрүлгезиниң демонополизациязын чорудар арганы берген, оон түннелинде сөөлүндээн нефтепродуктулар чедирилгезин 39 хууга кудулаткан.

Сан-хөө талазы-биле бергелер турза-даа, 1997 чылда «Тыва газ» бүдүрүлгези оон мурнунда чылга көөрде, 172 квартираны хөй газыткан. Ол ышкаш Кызыл хоорайда газ коммуникацияларын чаартырынга шиитпирлеткиннин айтыыг бар, ол системаны ажыглаарынга айыылды болдуруп турар.

Республиканың экономиказының база бир чугула кезээ орук четкизин сайзырадыры болур. Ажыглалга чаа келген база оон мурнундагы ажыл-агыйларның иштики оруктарын баланска киирген соонда отчеттуг чылда ниити ажыглалдың оруктарының хемчээли 7,8 хууга улгаткан.

Республиканың орук фондузунуң бюджединче киргеи акша-хөрөңгинин хемчээли 23,2 млрд. рубль болган. Девискээр оруктарының барык чартының сеңтээри негеттинип турар. 1997 чылдың программазынче, үеп, чаъс-чайык соонда үрелген орук участоктарын киирген. Агаар-бойдустуң нарын берге байдалдары турза-даа, орукчулар оруктарны сеңтээринге болгаш тударынга 38,5 млрд. рубльди шиңгээдип алган. Абакан—Ак-Довурак автооруунуң 7 километрин, Кара-Хаак—Черби автооруунуң Тапсы хемде, Хандагайты—Мугур-Аксы автооруунуң Хорумнуг-Ой хемде, Ак-Эрик автооруунуң Тес хемде ковурулгелерни сеңтээн, Абакан — Ак-Довурак автооруунда Эдегей хемни кежир үрелиишкиннинг ковуругну чаартыш, катап тургузары доозулган.

Тудугга 17,6 млрд. рубльди шиңгээдип алган, оон иштинде Биче-Енисейни кежир ковуругге — 11,4 млрд. рубль, Бояровка— Тоора-Хем автооруунга — 4,1 млрд. база Хандагайты— Торгалыг автооруунга — 2,0 млрд. рубль.

Транспорт комплекизи республиканың экономиказының моон соңгаар сайзырарының байдалдарын хөйүбиле тодаргайлаар.

Соолгу чылдарда транспорт системазының ажылында ханы диспропорция костун келген, хөй шуушкан чүүктер кызырылган. Хемчээлдериниң кудулаарын 9 хууга эвээжедип шыдаан, транспорт бүдүрүлгелери 576 муң тонна чүүктү соөртүгүн.

Автомобиль транспортунуң системазында адааннажылгалыг байдал тургустунган. Автомобиль ачы-дузазының рыногундан монополистер — пассажирлер автотранспортунуң бүдүрүлгелери база улуг акционерлиг ниитилелдер чоорту үндүр кыстырып турар.

1997 чылда республиканың чурттакчы чону 222 чүүк, 549 чиик автомобильдерни база 45 автобустарны садып алган. Чыл дургузунда 5990 хуу автотранспортту бүрүткээн.

Республикада ниити сантүнден автомобиль парыгының 69 хуузу хуу секторда, оон 27 хуузу чүүк автомобильдери, автобустар — 26 хуу. Чазак моон соңгаар социал ужур-дузалыг чүүктерни соөртүп турар хуу сайгарлыкчыларга деткимче-дузаны көргүзер.

Агаар транспортунда бүдүрүлгениң кудулаашкынының хемчээлин 2,5 катап эвээжеткен, агаар транспортунуң ажылының дөңштиг, үре-түннелдиин бедидер угланылышкын тыптын келген. Самолеттарның рейстериниң расписаниезин эде көрген. Чоокку регионнаже авиа ачы-дуза чедириниң рынокун шиңгээдип ап турар.

Суг транспорту-биле 2 муң тонна нефть продуктуларын, 10217 муң пассажирлерни соөртүп азы эткен чылдың деннели-биле 90 хуу.

Электрохарылзааның чепсек-хереклерниң сайзыралы электрохарылзааны сайзырадырының перспективтиг схемазынга дүүштүр боттанып турган. Германияда «Сименс» фирманың бүдүргени 12000 номерлиг АТС-АМТС санныг, таарыштыр каттыштырган телефон станциязының дериг-хереклерин эккеп, хандырары доозулган. Амгы үеде монтаж, эптелге ажылдарын кылып турар. Россия Федерациязының Харылзаа яамызының акша-хөрөңгиви-биле Ачинск—Кызыл арында санныг радиорелелиг шугумну төлевилээри база тудуу эгелээн, ол туттунуп турар АТС—АМТС санныг телегей каналдары-биле чер бөмбүрзээнин барык кайыдаа точказы-биле харылзаштырар.

Кызыл хоорайның мурнуу чарыында 1200 номерлиг АТС-7 эптеп кылыр хемчээлдиг электроннуг станция бүрүү-биле шиңгээдип алдынган. Чурттуң хоорайлар аразының четкизинче автоматтыг үнер АОН дериг-хереклди АТС-6-да эптеп кылган. Кызыл хоорайда 200 номерлиг шимчеп турар радио харылзаазын киирген. Немелде ийи телепрограммалар «НТВ», «ТВ-Центр» ажылдап турар. Көдээ черлерге теледамчыдылгаларның үшкү программазын кажан кожуун чагыргалары телепередатчиктерни садып алган соонда, кожуп болур.

Амгы үеде республиканың көдээ чурттакчылыг черлериңге эфирлиг радиону организастаары-биле КВ-передатчикти садып алыр кылдыр Чазак акша-хөрөңгини ангылап берген.

Почта харылзаазының бүдүрүлгелери чыл дургузунда ниити орулганы 11 хууга өстүрген.

Ниитизи-биле бо адырда сан-хөөнүң быжыглыг, доктаап турары илереп, кестүп келген.

Материалдыг бүдүрүлге адырларында өскерилгелер

1997 чыл көдээ ажыл-агый бараанының бүдүрүкчүлериңге оон мурнунда чыл ышкаш база-ла аар-берге болган. Тываның гидрометеорология талазы-биле төзүнүң медээлерин езугаар алырга, эң-не таарымча чок чыл болган: май—июнь айларда республиканың чер ажыл-агыйлыг бүгү девискээринге кээргел чок кандаашкын болган, тараан тараа, үнүштер өлген, сиген кезер шөлдер, одар-белчиир өртөнген, июнь айның тончүзүнде арга-арыг өртүү массалыг апарган. Ниитизи-биле чазын тараан культураларның 37 хуузу өлген, өртөнген арга-арыгның ниити шөлү 27,8 муң гектар четкен. Өртүүнү өөрүңериңге чарыдалдар 3 млрд. рубль ажа берген.

Август айның эгезинде чамдык кожуунларның тарын алган тараазы, үнүштери долулан база когараан.

Шак мындыг нарын берге байдалдарда аграр айтырыгларны реформалаарынга, ажылдаарынга, кризистен үндүрериңге, АУК бүдүрүлгелериниң быжыгарынга база сайзыраарынга, хамаарышкан Президентиниң элээн жаш Чарлыктары үнген, Чазак 60 ажыг доктаалдарны база айтыышкыннарны хүлээп алган. Тыва Республиканың Президентизинин соңтулда мурнунуң кампаниязының үеэзинде соңгукчуларның киирген санал-онал, сүмелерин өөрөнин көргеш, яамыларның база ведомстволарның удуртукчуларының кадр составын элээн чаартган.

Агролетпүр бүдүрүлгезиниң быжыгын, турум сайзыраарының сорулгалыг программазын Чазак ажылдап кылган болгаш чугаалажын көрген. Чер ажылының продуктуларын бүдүрин быжыктырарының база чурттакчы чоннуң экологтуг өөредилгезиниң программалары хүлээп алдынган. 1998 — 2000 чылдарда Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйынга күрүне деткимчезин коргузер хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Чазааның доктаалының төлевилери белеткеттинген.

Отчеттуг чылдың эгезинде, мал кыштаглаашкынының, хөй ооллаашкынының үезинде көдээ бараан бүдүрүкчүлериңге, ылаңгыя малчынларга социал камгалал, соңгаарладып болбас дуза коргузери-биле 800 тонна далганны үндүрүп берген. Часкы тарылга ажылдарын чорудары-биле Чазак бодунга хүлээнин алгаш, кыварчаар материаллар дээш 9,6 млрд. рубль түннүг бараан чээлизин алган. Республикаже 5,6 муң тонна тараа культураларының үрезинин киир сөөрткен.

Көдээ ажыл-агый база болбаазырадылга бүдүрүлгелериңге, арат ажыл-агыйларына Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарына продукция чедирери-биле сан-хөө деткимчезиниң федералдыг база регионалдыг фондуларындан. Президентиниң база Чазактың курлавыр фондуларындан, сайгарлыкчы чорукту деткиир фондудан ниитизи-биле 4,5 млрд. рубль түнге чээли курлавырларын ангылап берген, оон иштинде куш фабриказынга, эт комбинаттарынга, хой кежинден тон даараар фабрикага база өскедаа ажыл-агыйларга, бүдүрүлгелерге. Республика бюджединден мал ажылының продукциязынга 1,4 млрд. рубль түнге дотацияны алган.

Хой кежинден тон даараар фабриканың тудуун доозун, ажыглалга киирер дээш Чазак улуг күжениишкиннерни үндүрген. Чиг эт база материалдар садып аары-биле 1.2 млрд. рубль түүнү ангылап берген. 635 млн. рубльге 13 аттыг бараан продукциязын бүдүрүп үндүрген. Россия Федерациязының Она байдалдар яамызы, Москваның «Техноавиа» фирмазы база өске-даа хереглекчилер-биле алгы-кеш кылыларын дужаар, хандырар талазы-биле чугаалажылышкыннарны чорудуп турар.

Отчеттуг үеде чер болгаш аграр реформаларның чорудуунуң анализи кылдынган. Бирги чадада колдуунда көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлерни катап үлепхуваар база ажыл-агыйның бүгү хөрирлериниң дең эргелиг сайзыраарыңга байдалдарны тургузар сорулга шиитпирлеттинген, черни ажыглааны дээш төлевирлиг болур принцип боттанган. Чер үлүүнүң ээлериңге черни ээлээр эргени берип турар 41,5 муң херечилеллерни белеткеп кылган болгаш тывыскан, бо сан-чурагай оларның ниити санының 92,5 хуузун тургузуп турар. Ындыг-даа болза, амгы күштүг боон турар хоойлужудулга көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң кежигүннериниң ажыл-агыйдан чер үлүглүг база өнчү-хөренги хуулуг үнер эргезинден аңгыда, эргелерин таптыг, четче эвес тодаралыг турар. Бо чылдагааннар-биле катап үлеп-хуваар фонд, ажыглал чок черлериниң шөлү көвүдер турар. Черге хамаарылганы моон соңгаар реформалаар сорулга-биле чер хоойлужудулгазын сайзыраңгайыдар, чада аайы-биле өнчүнүң хөй хевиринче шилчиир эргени берип турар республиканың чаа Чер кодексизин хүлээп аар ужурлуг. Көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черлериниң инвентаризациязын чорудар, черге ажылдаарын күзеп турар база аңаа ажылдап шыдаар кижилерни чер-биле хандырар дээш ажыглал чок черлерден Чазак фондузун тургузарының чогумчалыг ажыктыын чугаалажын көөр.

Аграр реформага хамаарыштыр онзалап демдеглээргө, стратегтиг план-биле ол эргежок чугула болгаш курсту шилип алганы шын. Ындыг-даа болза бөгүн бис АУК-ту эде организастаарының чорудуу ужур эдерип, эреңгей эрткенин миннир апаар бис. Регионнарга чангыс аай чижек модель кылдыр сүмелээн аграр чаартылгаларның Нижегород вариантызы регионнарның социал-экономиктиг байдалдарын, оларның өзу-чаңчылдарын өөрөнин көрбээни хаарааныгыр. Хой ажыл-агыйлар хөрек кырында чаа хевирже шилчээн кылдыр чугле эде бүрүткедип, адын солаашы, ажыл-агыйның иштики хамаарылгаларынындаа, структуразының-даа ужур-утказын өскертпээнинің түннелинде, аар-берге экономиктиг байдалга келген. Ол-ла үеде хуу секторда малдың баш санының өзүлдезиниң тодаргай угланыышкыны илереп келген. Бир эвес, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниңде 1997 чылда 1992 чыл-биле деннээрге мыйыстыг бода мал—2,4 катап, хой, өшкү—2,2 катап, чылгы мал—2,1 катап кызырылган болза, бо-ла үеде хуу секторда мыйыстыг бода мал —25,2 хууга, хой, өшкү — 13,9 хууга, чылгы мал—33,4 хууга өзүп көвүдээн.

Бо хүн хуу секторнуң үлүүнге мыйыстыг бода малдың 77 хире хуузу, өшкүнүң 56 хуузу, чылгы малдың 62 хуузу онаажыр. Ниитизи-биле республикада малдың баш саны черде доктаамал бооп арткан. Ындыг-даа болза эрткен чылдың деннели-биле мыйыстыг бода мал — 3,9 хууга, хой, өшкү—2,4 хууга, чылгы мал—4,4 хууга өвээжээн. Чамдык черлерде малдың «чажыт хуужудулгазы» чоруп турар, мал оору өвээжевейн турар.

1998 чылдың эгезинде 2023 арат ажыл-агыйлары санаттынып турар. Ниитизиби-биле ажыл-агыйның бо хевири быжыгып, доктаамал апарган болгаш хөй арат-тараачын ажыл-агыйлары ассоциацияларже каттыжын турар, оларның шынар составы экижип, кооперация чорудуу чоруп турар.

Аграр рынокунуң инфраструктуразын организастаар кезээнин эң чугула сорулгаларының бирээзи — көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти, аъш-чемни садып сайгарар системаны тургузары болур. 1997 чылдың сентябрьда мөөң аъш-чемниң рынокун тургузар дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган. Оон кол сорулгазы— көдээ ажыл-агый продукциязының бүгү дужаакчыларын адааннажылгалыг рынокче турум үнер арганы бээри. Төнчү хереглекчиже бараанның шимчээшкининің чорудуун бөдүүнчүдери база дургедедири. Оон-биле кады биске продукция рынокунуң приоритеттери тодаргай тодараттынган турар үүрлүг.

Тараа рыногу. Чүүн-даа мурнунда боттуң бүдүрүлгезин дамчыштыр республиканың аъш-чемге, ол ышкаш мал чеми — фураж комбикорм ажылдап, бүдүрериңде республиканың хереглелдерин хандырары-биле Чазак тараа рынокун тургузар бодалдыг. 1997 чылда кандаашкын турбуже, 1996 чыл-биле деннээрге, тараа ажаалдазы 13,5 хууга улгаткан. Ындыг-даа болза, аъш-чем тараазының бүдүрүлгезин улгаттырар проблемниг айтырыг турун турар. Тараа бүдүрүп турган хөй эвес ажыл-агыйлар безин бодунуң продукциязын садып-саарыш шыдавайн, бүдүрүлгени кызырар ужурга таваржын турарлар. Чижээлээргө, отчеттуг чылда «Тывахлебопродукт» АН-ниң бүдүрген далганының хемчээли 1996 чылдың деннели-биле 34 хууну тургускан. Ол аразында хлебке хереглел эвээжевээн. Республикада хуу секторнуң 150 мини-пекарнялары ажылдап турар болгаш киир сөөрткен далгандан продукцияны бүдүрүп турарлар.

Тараа бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырар база быжыктырын доктаадыр сорулга-биле Чазактың үүлүлүг деп көргени — 1998—2001 чылдарда чер ажылының продуктуларын бүдүрерин, черниң мелиорациязын, эрги арат каналдарын катап тургузарын быжыктырын доктаадыр Программаны күүседи эргежок чугула. Тараа бүдүрүлгезиниң өртөөн чигедир дээш база оон шынар көргүзүглерин бедидер дээш ажылдаар апаар, оон-биле кады республиканың климат талазы-биле онза байдалдары бедик клейковина бар күштүг, быжыг сорттуг тарааны өстүрер арганы берип турар.

Картофель база погаа ойааның рыногу база-ла тараа рыногу ышкаш республиканың иштики хереглелдерин, чүүн-даа мурнунда бюджет адырының албан черлерин база тускай хереглекчилерни хандырарынче угланган болур ужурлуг. Отчеттуг чылда 1996 чыл-биле деннээрге, ажыл-агыйларның бүгү категориялары картофельдиң ниити чыыллазын —68,4 хууга, ногаа аймааның — 89,3 хууга өстүрген.

Эттин рыногу. Бо хүн ол ниитизи-биле долган болгаш республикада эт продуктуларын республикадан дашкаар үндүр сөөртүр бүгү-ле аргалар бар. Амдыызында бо аргаларны өскээртен келген чижеҥ садыгжыларның ажыглан турары харааданчыг. Болбаазырадыр үлетпүрнүң бүдүрүлгелери рынокту кошкак өөренип көрүп, бодунуң продукциязын рекламалавайн турар. Ачы-дуза дээш өртектериниң белик болганындан оларның продукциязының адааннажыр хөрөгү чок. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының, болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары чогуур түннелдерни үндүрүп, кодан малдың семиртилгезинге ветеринарлыг таарымчалыг байдалды база продукциязын бот-үнезинин чиигээрин чедип ап, кредит курлавырларының саарыгалыг болурун бедидер, дериг-хереклерни чаартыр, продукциязын ханы болбаазырадылгазын чедип ап, оон ассортиментизин калбартыр.

Суттүн рыногу. Бойдус-климат байдалдарындан республиканда суттүн рыногу сезоннуг. Чайгы үеде ол четчир болгаш дола бээр. Сорулга чүл дээрге, ол үеде 6 ай чедир шыгжаар кылдыр «Тетра-пакка» савалаары-биле эң хөй сүттү садып алырын хандырар, курган сүт, сүт консерваларының бүдүрүлгезин ажылдадыр.

Кызыл, Ак-Довурак база Шагаан-Арыг хоорайларының чурттакчы чонунуң сүт база сүт продуктуларынга хереглелин хандырар дизе, хоорай чоогунун ажыл-агыйларындан ангыла, үүрмек бараан фермаларын организастап, оларга сан-хөө база материалдыг дузаны көргүзерин көөр. Кызылдың суггарылга системазының суггатыг черлерин ажыглаары чугула. Уксаалыг быааалар, хөй чылдыг сигеннерниң үрезинин садып аар акша-хөрөңгилерни бюджетке көөр. Бо херекти боттандырары инициативтиг кижилерден хамааржыр.

Балык продукциязының рыногу. Бо хүн ол четчири-биле долган. Ындыг-даа болза, океан балыының хөйү хараадаҥчыг. А республиканың суг хоолбектериниде балык ажылагыйының улуг фондузу бар, оон продукциязының чүгле 10-15 хуузу ажыглаттының турар. Ревизияны кылып, балык тудар бүдүрүлгелерге суг хоолбектерин катап эде быжыглап, балыктарның үнедиг породазын остүрер, оларны болбаазырадыр болгаш шитики рынокка садып-саарар бүдүрүлге илчирбезин катап тургузар. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияга чаа технологияны ажыглап (консервалаары, вакуумнуг хаптаары болгаш өске-даа), ассортиментизин калбартыр. Маңаа тодаргай инвестициялар херек. Бо бүгү бирги чадада экологтуг турум байдалдың чурумун үреевейн, балык тудуп аарын чылда 200-300 тонна чедир ковудедир арганы бээр.

Дүктүп рыногу. Бо чылын дүктүп рыногу чүгле республика иштинде эвес, а Россияның рынокунда хереглелдиг продукция бүдүрүп үндүрериби-биле республика бүдүрүлгелериниң хереглелдерин хандырарынче угланган болур ужурлуг.

Өлүк, алгы-кеш болгаш өске-даа продукцияны белеткээр, садып-сайгарарының системазы шынгыы кичээнгейни негеп турар. Өлүкке күруне чагыының чок болганы-биле хөлегелиг рынок көстүп келген. Чурттакчы чондан өлүк, алгы-кештиң чиг эдин чиик өртек-биле садып алгаш бүрүткел, үндүрүг органнарын өөрөп, республикадан үндүр сөөртүп турар. Өлүк база ол ышкаш тоорук, кат, моогу база эм, техниктиг чиг этти садып аар чиигелдериг инвестиция кредитерин ангылап бээрин бюджетке коору чугула.

Ниитизи-биле онзалап демдеглээргө, көдээ ажыл-агый продукциязының, чиг эттиң, аъш-чемниң рынокунда байдал нарын боон артышаан. Эт база сүт продукциязын бүдүрүп үндүрер бүдүрүкчү күүлер колдуунда аңаа турар. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерде 1996 чылдың деннели-биле бүдүрүлгениң кудулаашкыны болган: сүттүң — 67,7 хууга, эттиң — 27,4 хууга, макарон кылыгларынга — 50,5 хууга.

Бо бүдүрүлгелерге бүдүрүлгениң кудулаашкынының чүге болганының кол чылдагааннарын Чазак илереткен. Оларның бирээзи — бодунуң үезинде ужур эдерип, эреңгейи-биле болбаазырадылга бүдүрүлгелерни акционержиткен. Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлери сан-хөөнүң берге байдалдарының ужуу-биле акцияларын эргежок чугула кезээн садып албайн барган. Чамдык бүдүрүлгелер бюрократчы-контора аппараттарының холунда барган, оларга көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң сагыш новаашкыннары херекчок. Мындыг хуужудулга ийи таланың сонуургалдарын каттыштырарынга чедирбээн. Бүдүрүлгелерни кризистен үндүрерде, кайда негеттинип турарыл, аңаа акционерлериң катап бүрүткелин, буурааашкынны чурум саугаар эрттирери база республика дээш ажыыдаарынга сонуургалдыг удуртукчуларны шилип алыры чугула.

Интеграцияны сайзыраткыр пехтериниң модернизациязының база реконструкциязының талазы-биле ажыл идепкейжиир. Интеграциялыг үндезинге «Тывахлебпродукт» акционерлиг ниитилел база «Кызылдың куш фабриказы» ажылдап эгелээн, түннелдери илегелди берин турар. Чүгле 1997 чылдың декабрь айда куш фабриказында дагаалаарының чуургалаары 62,5 хууга өскен.

Ажыл-агыйларның тодаргай байдалдарын өөрөнип көрүп турган реформаларны таарыштыр чазаар (корректировкалаар) ажыл чоруп турар, лидерни илерелдер, удуртукчуларны база специалистерни контракт хевири-биле ажылдадыр, кадрлар хандырылгазының механизмаи ажылдап кылдының турар.

Отчеттуг үеде Чазак экологтуг байдалды экижидер дээш хемчеглерни алган. Тыва Республиканың Кызыл дентерин тургузар, ажыл доозулган. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөме алган зоназының экологтуг айыыл чок чоруунга база санитар-эпидемиологтуг байдалынга үнеледи берген. Республикада радиациялыг хереллениишкининің чугаар буткен база кылымал үндезиннери карталап тодарадыр, Бай-Тайга кожуунда ракета кезектериниң дужун турар районун шинчилээр ажылдар эгелээн.

Отчеттуг чылда республиканың арга-арыг ажыл-агыйлары (лесхозтар) доктаамал турум ажылдааннар. Олар арга-арыг ажыл-чорудулгазының кол коргузүглерин күүсеткеннер. Тожу база Тураның арга-арыг ажыл-агыйлары санитарлыг ыяш кезилдезинден алган ыяш болбаазыраткаш, 1996 чылдың деннелинге көөрде, бараан продукциязын бүдүрүрин 1,5-3,4 катап улгаттырган.

Бюджет болгаш үндүрүг политиказы

Республиканың Чазаа бюджет болгаш үндүрүг политиказынга хамаарыштыр алырга, бирги эңчегде бюджетти тургузарынче болгаш күүседиринче, бюджет системазын экижиринче, тус черниң үндүрүг баазазын сайзырадып тургаш, бюджеттиң немелде акшаландырыышкының, эвээжедиринче ботботтарының аразында өөрелерни кызырарынче угланган хемчеглерни ап келген.

1997 чыл сан-хөө талазыбиле кончуг нарын кризистиң байдалынга эгелээн. Республиканың өрези 497,4 млрд. рубль, оон иштинде бюджет адырларының ажылдакчыларынга шалың төлевиринге — 174 млрд. рубль болган. Оон чылдагааны шуптувуска билдингир, тайылырлаан херээ чок.

Ийиде, бюджет харылзааларының трансферт аргаларын Россия Федерациязынга дөрт чылда ажыглап келгени эки эвес түннелдерге чедирген. 1994 чылдан эгелээш бюджеттиң дорт сан-хөө дузазын немелде акшаландырарының орнунга Россия Федерациязының субъектилери боттарының орулгаларындан эвээш хандыртының түрган ужурундан туда акша чокка трансферт төлелгелерин чоруткан. Чурткa эрге-хоойлу бааазазының чедир ажылдаттынмаанындан девискээрлериң сан-хөө деткимчези, ылаңгыя кошкак экономикалыг черлерге ол мурнакчы арга-дужулганы шиңгээдип алыры болдунмаан. Федералдыг бюджеттен девискээрлерге чылдан чылче херек ужурлуг акша-хөрөңгилериниң хереглелинің чүгле чартыындан бичии-ле

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

база эде көрген болгаш бюджетче лицензиялар дээш чыылдаларның кирерин『 чурумчуткан.

Республика болгаш тус чер бюджеттериниң аразында харылзаазының айтырыгларын Чазак ажылдап эгелей берген. Ол чорук саңхөө курлавырларын чөптүг үлээринге, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының боттарының хууда бюджединиң күүселдези дээш бот-тускайлаң чоруун база харысалгазын улгаттырарынга идиг болуп кээр. Бо принципти ТР-ниң «Тус чер бот-башкарылгазының саңхөө үндезиннериниң дугайында» Хоойлунуң төлевилелинче киирер деп турар.

1997 чылдан эгелеп бистерде биче сайгарлыкчы ажыл-херек дээш субъектилерде чаңгыс угда төлээр үндүрүүнүң хемчээли Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга көөрде элээн чиик көрдүнген. Ол чорук биче сайгарлыкчы ажыл-херекти улам ыңай сайзырадырынга идиглиг болган.

Чазактың талазындан республиканың үндүрүг болгаш саңхөө органнарынга негелде күштелген. Хуу орулгаларның кирип турарының болгаш чарыгдаарының база дээлери дугаларының дугайында медээлерни неделя санында дыңнап турар. Кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары ол акша-төгерикти чугула болгаш бирги ээлчегниң айтырыгларын шиитпирлээринче угландырып турар. Ниити Россия Федерациязында акша-төгериктиң чедишпейн турар үжурундан республикаже акша-төгерик дузаламчызы за долу хемчээл-биле келулуг саадаашкыннар-биле бабейн турган. Ынчангаш Россия Федерациязының Чазааның мурнунга трансферттерни үе-шаанда шилчидериниң айтырыы чаңгыс эвес удаа тургустунуп турган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржактың туруштуг дилегленириң ачызында Б. Н. Ельцинниң, В. С. Черномырдинниң, А. Б. Чубайстың ат салганы саңхөө дузаламчызын көргүзер дугайында документилерни алган. Ооң түннелинде республикага хуу чок 340 млрд. рубльдиң бюджет чээлизин берген, оон аңгыда 47 млрд. рубльди өөредилге ажылдакчыларының шөлээ акшазын төлээринге берген. Социал адырның чарыгдалдарын акшаландырары-биле немелде бюджет чээлизи кылдыр 60 млрд. рубльди алган. Кыдыкы соңгу чүк районнарынга болгаш аңаа деңнээн черлерге продукция чедирингге чарыгдалдар карышкаан дуглаарынга 20 млрд. рубльди, алгы-кештен тон даараар фабриканың дерилгелериниң каайлы үндүрүүн төлээринге 5,7 млрд. рубльди, бойдус халавының үржуктарын узуктаарынга 3,5 миллиардты алгаш чарыгдаан. Отчеттуг үеде бюджетте албан черлериниң ажылдакчыларының шалың өрезин төлээрибиле коммерциялыг банкылардан база чээлилерни алган. Чижээлээрге, «Межпромбанкыдан» 50 миллиардты, «МАПО банкыдан» 25 миллиардты база Россияның Ажаалга банкызындан 122 миллиардты чээлиге алган. Оларны бо хүннерге чедир төлепкен.

Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш аңаа деңнээн черлерге продукция сөөртүр дээн организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге саңхөө дузаламчызын көргүзүп, 49,8 миллиард рубльди үндүрген, ооң иштинде кывар-чаар материалдар болгаш хөмүр сөөртүрүнге 45,8 миллиард рубльди чарыгдаан. Ол фондулардан акша-төгерикти үндүрерин болгаш ону чөптүг ажыглаарының айтырыгларын комиссияның киирип келгенин барымдаалап Чазак хуралдарынга шиитпирлеп келген.

Кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары чээли алыр дилег киргеш, оларны үе-шаанда дедир төлээри дээш харыысалга албайн, цолаага салган эт-хөреңгизин сайгаргаш, өрезин төлээр хүлээлгезин долузу-биле ажыглавайн келген. Федералдыг болгаш девискээр фондуларындан үндүрген курлавыларның эгидилгезиниң хуузу 52,7 болуп турар. Алган чээлизин узатканы дээш 35 чээли алыкчыларын Арбитраж судунче киирген. Ол чээлилериң болгаш хөөленген хууларның түүү 17,6 млрд. болуп турар. 32 чээли алыкчыларынга хамаарыштыр узаткан өредерин төлеттирерин шиитпирлээн.

«1997 чылда республика бюджединиң дугайында» Хоойлуну боттандырып чорутканының түннелинде хууда орулгалар 24,8 хуу улгаткан, азы 188,9 млрд. рубль болган. Боттуң орулгазының ниити үлүү 1995 чылда 14,8 хуу, 1996 чылда — 20,3, 1997 чылда 21 хуу болган.

Ооң-биле чергелештир чээли өрезин долузу-биле дуглаары болдунмаан. Эрткен чылдың эге үезинге деңнээрге, бо чылдың эгезинде ол 118 млрд-ка эвээжээн-даа турган болза, демей-ле 379,7 миллиард рубль апарган.

Чазактың кылып чоруткан ажылының түннелинде 1997 чылда орулгаларның бүгү достеринден каттышкан бюджетке ниитизи-биле 1074 млрд. рубль кирген. Ол дээрге 1996 чылдың деңнели-биле алырга, 46 хуу өскен болуп турар. Ооң иштинде боттуң киирген орулгазы 188,9 млрд. трансферт-биле 320,8 млрд. рубль, банкыларның бюджет чээлизи 487,7 млрд рубль, девискээрлериниң саң-хөө деткимчезиниң фондузундан 76 млрд. рубль болган. Оон аңгыда, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынга 324,6 млрд. рубль кирген. Эргелеп башкарылганың федералдыг органнарының ажылдакчыларынга төлээринге, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларын кириштиргени-биле алырга, республиканың ниити каттышкан орулгазы 1529,6 млрд. рубль болган.

Акша-төгерик курлавыларын чыл дургузунда чарыгдаарын Чазак контрольга доктаамал тургузуп, оларны бюджет сорулгаларынга дүүштүр боттандырып, ол дугайында радио, телевидение болгаш солуннар дамчыштыр чөнга доктаамал дыңнадып келген.

Чазак бюджет адырының ажылдакчыларынга база стипендияларны, ажыл чок дээш пособиелерни 1997 чылдаазын долузу-биле төлеп күүседипкен, ол-ла чылдың октябрь айга чедир өскүс ургларның пособиезин төлеп берген. РФ-тиң «Хоочуннар дугайында» болгаш «Инвалидтериң социал камгалалының дугайында» хоойлуларны боттандырып чорудары-биле 5 млрд. рубльди үндүрген.

Социал адырның албан черлери 784,8 млрд. рубльди чарыгдаан, ооң иштинде өөредилге дээш 404,0 миллиардты, кадык камгалалынга—236,2 миллиардты, социал хандырылгага 92,8, культура болгаш уран үүүлге 44,0 млрд. рубльди үндүрген. Саң-хөө курлавыларының дыка чедишпезин барымдаалааш, бюджет акша-төгерик бирги ээлчегде шалың төлевиринче, эм-тан болгаш аъш-чем продуктулары садып алырынга чарыгдаттынып турган.

Россия Федерациязының Тыва Республикада Пенсия фондузу 1997 чылда 336,3 млрд. рубль болган. Медицинаның албан камгаладылга фондузунуң — 23,4 млрд., социал камгаладылга фондузунуң — 54,3 млрд., чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының күрүне фондузу 14,3 млрд., девискээрниң орук фондузу 38,5 млрд., экология фондузу 1,2 млрд. чарыгдалдыг болган. Ол дээрге, эрткен чылдың деңнелинден оранчок хөй болган.

Эрткен чылда бюджет хөреңгизинден акша-төгерик ап турарларды хандырары казначей агар санындан база салдарлыг болган. Ол чорук республика бюджедин Казначейство таварыштыр касса аргазы-биле чадаланчак шилчиишкиниг боттандырарынга байдалдарны тургускан болгаш бюджет хөреңгилерин чарыгдаарының база ооң хоойлуга дүүшкэн чурумчударынга шыңгыы контрольду тургузар арганы берген.

Бюджет хөреңгилерин ажыглаары шыңгыы контрольдуң адаанга турган. 1997 чылда Саң-хөө ямызының контроль-ревизия эргелели 477 ревизияларны болгаш хыналдаларны чоруткан. Ооң түннелинде көрдүнмээни оске сорулгаларга ажыглаткан 26,2 млрд. рубльди, ооң иштинде бюджет хөреңгилериндеи 12,7 млрд. рубльди база федералдыг хөреңгиден 7,7, республика бюджединден 5 млрд. рубльди чарыгдаан болуп турар. Ревизияларның түннелинде Чазактың, кожууннарның база хоорайлар чагыргаларының 56 доктаалдарын хүлээн алган. Дисциплинарлыг болгаш материалдыг харысалгага албан-дужаалдыг 124 кижини онаатырган, 9 удуртукчуну болгаш бухгалтерларны албан-хүлээлгезинден хостаан. 22,5 млрд. рубльдиң когаралын өгидери-биле ревизияларның болгаш хыналдаларның 60 материалын истелге органнарынче шилчиткен. Ооң түннелинде эрге-хоойлу органнары 36 таварылгада кем-херекти оттурган, 2 херекти соксаткан.

Ындыг-даа болза эрге-хоойлу органнары ревизиялар болгаш хыналдалар материалдарын истээрин чылдагаан чок черге кедергей саададыр, амга чедир 28 херектиң дугайында медээ бербээн. Хаая эвес таварылгаларда суд органнары хөй материалдыг когарал болдурган буруулуг кижилерни агартын турар.

Бюджеттериң касса күүселдезинге кол черни республиканың банк албан черлери ээлеп турар. Чээли берип турар организацияларның ажылчорудулгазы банк капиталының улам-улам озун турарындан илдец. 1998 чылдың январь 1-ниң медээзи-биле алырга, чурттакчы чонуң салыышкыны 67,8 млрд. рубль, озуллези 10 млрд. рубль болуп турар. Чыл эгезинде бээр коммерциялыг банкылар 40 млрд. рубль түүнүг чээлилерни берген.

Отчеттуг чылда республиканың банкыларын таварыштыр туда акшаның эргилдезиниң озуллези уламчылап, 1,5 триллион болуп, эрткен чылбиле деңнээрге, 1,4 катап өскен. Банкыларның кассазындан үндүрүп турар туда акша келген акшадан 6,8 катап хой болуп турар. Акша үндүрүлгези (эмиссия) эрткен чылга деңнээрге, 1,5 катап өскен азы 1,1 триллион рубль четкен.

Бюджет хөреңгилерин салдынган сорулгаларга ажыглап турарын контрольдаар үезинде саң-хөө органнары эрге-хоойлу баазазының чедир сайзыраваанындан бергелерге таваржып турар. Чурттакчы чонга адрестиг дуза көргүзериниң хоойлузу чок, чуртталга-коммунал реформазы дыка аар байдалда чоруп турар, ооң уржуундан, ылаңгыя кышкы үелерде бюджет айтырыы кончуг берге шиитпирлеттинип турар.

Социал адырда өскертилгелер

Чуртта чоруттунуп турар өскертилгелер ниитилелдиң социал адырында эң чугула чаартылгаларны боттандырып турар. Чурттакчы чоннуң хой кезииниң сагыш-сеткилинде, амыдыралында көңгүс чаа угланыышкыннар хевирлеттинген: ажылдаарының, өөрениринің, эмчи хандырылгазының болгаш дыштанырының янзы-бүрү хевирлерля боттуу-биле шилип алырының аргазы костүп келген.

Социал айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле күрүненің туружу өскерилген. Өг-бүлелериң материалдыг байдалын өөренип көрүп турган, чоннуң эң-не чединмес бөлүктеринге адрестиг социал деткимчени болгаш социал ачы-дузаны чедирин боттандырып эгелээн.

1997 чылда социал адырга Чазактың ажылын чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин бедиринче, чоннуң чединмес бөлүктеринге социал магадылалды тургузарынче, массалыг ажыл чок чорукту бодурбазынче, хамаатыларның шынарлыг билиглерни, эмчи дузазын алырын, культурлуг амыдыралдың хөй янзылының хандырарын, культура, спорт албан черлериниң ачы-дузазын боттаан информацияны алырын, ажыглаарын кижи бүрүзүнге чедирерин хандырарынче угландырган.

Чаш ургларның төрүттүнери бичин эвээжезе-даа, Тыва Республикада демографтыг байдал эрткен чылдарның деңнелинде хевээр артын турар. Эр болгаш хөрээжен улустуң чурттаар оотумак назынында өскерилге чок.

Чоруттунуп турар өг-бүле политиказы хөй ажы-төлүг, чединмес өг-бүлелерге дуза-деткимче көргүзеринче, ургларның өөредилге-кижизидилгезиниң деңнелин экижидеринче угланган. Өг-бүленің, не-чаштың эң-не чидиг айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле 2000 чылга чедир «Тываның ургылары» дел республиканың комплексилиг күрүне программазын боттандырар ажылдар чоруттунуп турар. Ооң кол-ла кезектерин күүседиринге чарыгдаары-биле 1997 чылда 1 миллиард ажыг рубльди ацылаан. Иениң болгаш чаштың кадыкшылыч камгалаарын экижидеринге, инвалид ургларга болгаш чединмес өг-бүлелерге адрестиг дуза чедиринге шак ол акша-түүнү чарыгдаан болуп турар. Чайгы дыштанылганы организастаарына 4,5 млрд. рубльди чарыгдаан (1993 чылда—2,9 млрд. рубль). Хөй ажы-төлүг болгаш чединмес өг-бүлелериң 13 муң ажыг ургылары, өскүс ургылар ургларның кадыкшылга лагерьлеринге дыштанганнар, 128 өг-бүлеге «Ие болгаш чаш» деп путевкаларны ацылаа берген.

Ырак-узак хонаштарда ажылдап, чурттан чоруур малчын хөрээженнериң болгаш оларның ажы-төлүнүң кадыкшылын быжыглаар талазы-биле президент программазының ажылы үргүлчүлээн. 540 малчынның, оларның 737 ургларының эмчи шинчилгезин эрттирген, оларга 40 миллион ажыг рубльге эм-тан аймаан үндүрүп берген.

Ниитизи-биле 300 миллион ажыг рубль түүге адрестиг дузаламчыны амыдыралы чединмес 270 өг-бүлеге Өг-бүленің, не-чаштың быжыглаар талазы-биле республика фондузун дамчыштыр чедирген.

Отчеттуг үе дургузунда Тыва Республиканың Чазааның чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин бедиринче, чоннуң чединмес бөлүктерни хемчеглерни алган. 1996 чыл-биле деңнээрге, 1997 чылда чурттакчы чоннуң ай санында алыр орулгазы 36,2 хууга өскен болгаш ортумаа-биле 548 муң рубльге деп болган, а ол үениң дургузунда боттуг орулгалар 21 хууга өскен. 1997 чылда кижи бүрүзүнүң чурттаарынга ортумаа-биле 364,4 муң рубль хереглеттинген азы ону 1996 чыл-биле деңнээрге, 7 хуу өзүлделиг болган.

Мооң мурнунда чылдарда турганы дег, акша орулгаларның кол үндезин дөзу шалың акшазы дээрзи билдингир. 1997 чылдың январьда ортумак шалың 648,6 муң рубль турган болза, олла чылдың ноябрьда ол 723,8 муң рубль чедир өскен. Бо талазы-биле өзүлде 11,5 хуу болганы ол-дур. Оожум-даа болза амгы үеде ажыл төлевириниң үлүүнүң эвээжээриниң угланыышкыны ажыл эртиниш турар.

Ажыл төлевириниң сайзырақгайжыдарының талазы-биле Чазак чогуур ажылды кылып чоруткан. Бюджет адырының ажылдакчыларының чаңгыс аай тариф четкизиниң 1—5 разрядтарында ажылдап турарларга немелде төлевирни доктаатканы. Хөй чылдарда ажылдааны дээш, библиотека ажылдакчыларының шалынынга немелде төлевирни берип эгелээн. Бүдүрүлге адырынга ажыл төлевириниң системазын таарыштырарын керээ-дугуржулга езугаар кылып келген.

Республиканың үш талалыг керээ-дугуржулгазын езугаар ажылдан кылдынган хемчеглериң 50 пунктузунуң 39-у күүсеттинген, 9 пунктунуң чамдык кезии күүсеттинген, чүгле 2-зи күүсеттинмээн. Адырлар аайы-биле тарифтиг 8 керээ чардынган болгаш хуусаазын узаткан, организацияларда болгаш бүдүрүлгелерде коллективтиг 471 керээ чардынган, девискээр болгаш мергежилдер аайы-биле керээ-дугуржулгалар чардынып эгелээн.

«Социал адырның албан черлерин кышкы үеде ажылдаарынга белеткээр дугайында» Чазактың доктаалынга дүүштүр кышка эң-не эки белеткенген социал-культура адырының объектилери дээш мөөрейни организастап эрттирген. Ооң түннелинде удуртукчуларның харыысалгазы, негелдези бедээн, Бюджет акша-хөреңгилерин чарыдаары чурумчаан.

1997 чылда Тыва Республика талазы-биле Социал камгалал фондузунуң девискээр салбырының орулгалары 55,5 миллиард рубль четкен, ооң иштинден күрүненің социал камгалал пособиелерин төлээринге 47,02 млрд. рубльди, санатор-курорттуг эмнээшкинче, ургларның чайгы дыштанылгазынче 4,8 млрд. рубльди үндүрген. «Чедер» курорттуң 90 олуттуг эмнелге-кадыкшылгалыг корпузун ажыглалга киирген, ол кыш, чай чок бүдүн чыл дургузунда ажылдан эгелээн.

Республиканы экономиктиг кризистен уштур болгаш ооң чаңгыс аай угланыышкынныг, турум сайзыараарын хандырар, ону дотациялыг чоруктан хостаар талазы-биле хемчеглерни боттандырарының кол негелдези дээрге-ле, күш-ажылдың ат-алдарын көдүрери болгаш азырадыкчы хөөннерден адырлыры болур. 1997 чылда чонну ажылга тургузарының албан черлеринге 6,2 муң кижи ажыл дилеп келген. 1,3 муң кижини ажыл-биле хандырган. 1996 чылда турганынга деңнээрге, ажыл чок чоруктуң деңнели 29,3 хуу эвээш болган. Чурттакчылыг чер бүрүзүнде чурттакчы чонну ажылга тургузарының мини-программазын бадылаан. 1998—2000 чылдарда кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чурттакчыларын ажыл-биле хандырарының программазын ажылдап кылган. Күрүне фондузундан республиканың чонун ажыл-биле хандырарын боттандырарынга 14,9 млрд. рубльди чарыгдаан, ооң иштинден ажыл чоктарга материалдыг деткимче кылдыр 10,7 млрд. рубльди төлеп берген. Ажыл кылып шыдавас болгаш чединмес амыдыралдыг кижилериң социал камгаладын «Хоочуннар дугайында», «Россия Федерациязында инвалидтериң социал камгалалының дугайында», «Улуг назылыг болгаш инвалид хамаатыларның социал хандырылгазының дугайында» федералдыг хоойлуларга база федералдыг, регионалдыг программаларга дүүштүр боттандырын келгениниң түннелинде ындыларның материалдыг байдалы элээн чүгээртээн.

Республикада санаттынып турар 14 муң ажыг инвалидтериң социал камгалалының кол угланыышкыны оларны комплексилиг, хөй профильдиг (угланыышкынныг) кылдыр реабилитастаары (агартыры) болур. Бо талазы-биле чүгле эрткен чылда 10 муң хире кижини шинчип дооскан, тускай бюрону тургусканы агарткан инвалидтерни бедик деңнелге өй-шаанда шинчип көөрүн хандырып турар.

Инвалидтериң күш-ажыл талазы-биле агартылгазын ажылчын туруштарның өй-хемчээлин таарыштыр боттандырып турар. 1997 чылда 2,6 млрд. рубльдиң продукциязын бүдүрген Бүгү-россияның караа четпестер нитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге чери ажылдан турар.

280 инвалид кижи Кызылда протез кылыр салбырның ачы-дузазын көргеп. 58 инвалидтерни кресло-коляскабиле хандырган, 775 пенсионерлерге, инвалидтерге болгаш инвалид ургларга 1,4 млрд. рубль түүнүг санаторий-курорт баар путевкаларны ацылап берген. Чуртталга-коммунал ачы-дузазын төлээриниң талазы-биле чиигелделерни дуглаарынга 4,3 млрд. рубльди, телефон точказы тургузарынга, телефон, радио дээш чиигелделерге 1,1 млрд. рубльди, хоорай транспортунга—3,4 млрд. рубльди чарыгдаан. Компенсация болгаш өскедаа төлевирлерге 2,5 млрд. рубльди чарыгдаан.

Республикада 652 кижини хаара туткан 5 бажың-интернаттар ажылдап турар. 1996 чыл-биле деңнээрге, ында чурттап турар кижилериң саны 105 кижиге немешкен. Бажың-интернаттарны ажылдадып, тударынга 14,0 млрд. рубльди ацылаан, чылда чүгле чаңгыс олуттуң (орунның) өртээ 18,7 млн. рубль болган.

Бажыңга барып, социал дуза чедиреринің албанның ажылы экижээн. Ол албан 900 кырган кижини болгаш инвалидтерни хайгаарап, карактап турар. Отчеттуг чыл дургузунда соцажылдакчылар чонга ачы-дузаның 7200 ажыг янзы-бүрү хевирлерине ачы-дузаны чедирген. Социал деткимченің тус чер фондуларындан болгаш оларның ажыл-агыйжы арга-биле киирип алган орулгаларындан амыдыралы чегей, чединмес 1100 кижээ дузаны көргүскен.

Социал дузаламчының 18 төвүнге хөй ургларлыг 13,5 муң ог-бүлелерге сумелээриниң болгаш агартырының ачы-дузазын көргүскен.

Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының органнарынга албан-дужаалдар ээлеп, ажылдан чораан хамаатыларның социал магадылалын хандырар талазы-биле тус чер бюджединден оларның пенсияларынга немелде төлевирни санаарын шиитпирлээн.

Пособие болгаш пенсия төлээриниң талазы-биле медээлерни долузу-биле автоматчыдарынче шилчидериниң дугайында Россия Федерациязының күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде ямызының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразында чардынган керээ амыдыралга боттанырының кызында келген.

Хамаатыларны пенсиябиле хандырарының талазы-биле республикага чаңгыс аай пенсия албанын тургузар дээш хемчеглерни алган. Чыл дургузунда пенсия алыр 69 муң кижиге 328 млрд. рубльди төлеп берген. Ол дээрге 1996 чылдың деңнелинден 19 хуу хөй болуп турар.

Чоннуң социал камгалалын өскертириниң концепциязын ажылдап кылыры, чиигелдер, компенсациялар системазын чурумчудары, социал деткимчени адресчидери, пенсия реформазын үргүлчүлээри — мындыг сорулгалар Чазактың мурнунда салдынган.

Бюджет айтырыы чежеменинг-даа нарын бооп турза, Чазак өөредилгени сайзырадырынче кичээнгейни углап келген. 1997 чылда өөредилгеже үндүрген чарыгдалдар 400,4 млрд. рубль четкен. Херек кырында ынаар үндүрер чарыгдалдарны 379,7 млрд. рубль түүге бадылаан турган. Ажыл төлевириниге 203,3 млрд рубльди бадылап каан турда, херек кырында бо сорулгага 209,9 млрд. рубльди чарыгдаан (103%).

Республиканың школаларында өөредилге планнарының вариантыларын шилиниринің чаа системазын ажылдап кылган. Тываның төөгүзүн, географиязын башкылаарының талазы-биле контрольду күштелдирген. Дыка хөй школаларда улусчу чанчылдарның, национал культураның, уран чүүлдүң курстарын тургускан. Эртемнерни хандыр өөредириниң дорт болгаш шенелделиг курстарының талазы-биле программаларны хүлээп алган. Школаларны өөредилге номнары-биле четчелеп, хандырары экижээн. Бо сорулгаже 2 млрд. 354 млн. рубльди чарыгдаан.

Республиканың 8 школазы, назы четпээн 2 ургларга албан чери «Чылдың школазы», «Чылдың ургларга сады» деп Бүгү-россияның көрүлде-конкурстарының тиилекчилери болганнар. Бора-Тайганың ортумак школазы турисчи-экологтуг ажылды организастаар талазы-биле Бүгү-россияның көрүлде-конкурузунуң лауреады аттыы чаалап алган.

Профоөредилгениң эгечада системазында чаа салбырлар ажыттынган, чонну ажылга тургузар албан чери болгаш бүдүрүлгелер база хуу кижилер-биле керээ езугаар өөредилгези немелде угланыышкынныг ажылдап эгелээн.

Өөредилге процезинде авторларның программаларын ажыглап турар. Күрүненің өөредилге стандарттарының талазы-биле ажылды чорудуп эгелээн. Тываның Күрүне университеди-биле кады техник-механиктерни, автомеханиктерни (лицей бөлүү). ИХЯ-биле кады өскүс ургларның санындан биче шагдааларны болгаш чолаачыларны өөредип, белеткээр талазы-биле организасчы хемчеглер алдынып турар.

Өөредилге херээнде ниити билигниң школаларының болгаш немелде билиглерниң училищелериниң болгаш школа назыны четпээннериң өөредилге албан черлериниң четкизин кадагалап арттырары, хамаатыларның ниити (долу) болгаш эге, профессионал билигни чедип алырын халаска боттандырарының магадылалын тургузары ам-даа эң-не чугула сорулгалар бооп артпышаан.

1998 чылда ниити болгаш профессионал өөредилгениң яамызы 2002 чылга чедир республиканың өөредилгезин сайзырадырының программазын амыдыралга боттандырарын уламчылаар. Өөредилгениң альтернативалыг албан черлерин хөгжүдеринге болгаш билиг бээриниң төлевирлиг ачы-дузазын нептередиринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары көрдүүп турар.

Сонуургалдыг яамылар, ведомстволар, кожууннарның, хоорайларның чагыргаларыбиле кады Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле Күрүне комитеди рынок экономиказының негелдезинге дүгжүп турар республикага чугула хереглеттинип турар экономист, саң-хөөчү, банкир, менеджер, юрист болгаш өске-даа мергежилдерниң даңазын тодарадып кылган. Россияның 41 дээди өөредилге черлеринче өөредип чорудар 290 кижиге баш удур чагыгны чоруткан турган. Ооң иштинде 29 дээди өөредилге чери 214 кижини хүлээп алырынга беленин илеректен, а Россиядан дашкаар 15 кижини хүлээп алыр дугайында харыы база келген. Россияның дээди өөредилге черлеринде Тывадан керээ езугаар 1404 студент, даштыкыда 41 студент өөренип турар. 1998 чылда дээди өөредилге черлерин доозар 163 доозукчуну ажылга хаара тударының айтырыын шиитпирлээри негеттинип турар. Ниитизи-биле кадрлар белеткээринге Чазак 1,7 млрд. рубльди ацылап берген.

Эртемни сайзырадыр болгаш дээди мергежилдиң кадрларын белеткээр талазыбиле чамдык тодаргай ажылдар кылып чоруттунган. Эртемнер кандидадының 9 диссертациязы камгалап алдынган, а чогаалчы, этнограф М. Б.-Х. Кенин-Лопсаң эртем докторунуң диссертациязын чедишкиннинг камгалаан. Диссертация камгалаан эртемденнерге саң-хөө дузаламчызын көргүскен. Амгы хүннерде янзы-бүрү адырларда 140 эртемден, ооң иштинде 9 доктор ажылдап турар, аспирантураларда 52 аспирант болгаш 14 кордакчы өөренип турар. Чаа мергежилдерни лицензиялаарынга Чазак Тываның күрүне университединге 200 млн. рубльди тускайлап берген. Бо хүннерде ол ажыл дооступ турар болгаш ында тюркология, экология талазы-биле аспирантуралар ажыттынган, экономика, юриспруденция болгаш күш-культура талазы-биле мергежилдерни чедип алырын өөредип эгелээн. Университетте эртем кандидаттарының саны 20-ден 34 хуу чедир көвүдээн, акшаландырыышкын 1,5 катап улгаткан.

Республикага А. А. Пальмбахтың 100 харлаанынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны, «Амгы байдалдарга Төп Азияның бичебуурай чоннарының чаңчыгары болгаш бир аай сайзыралының стратегиязы» деп хүн айтырыглыг Бүгү-делейниң 5-ки Убса-Хөл симпозиуму болуп эрткен. «Делегейниң үндезин улустарының делегейге он чылы болгаш тыва этностуң хөгжүлдезиниң айтырыглары» деп делегейниң эртем-практиктиг конференциязын белеткеп турар. Тываның гуманитарлыг университеди болгаш эртем албан черлери 23 эртем-дузалал программазын ажылдап кылып турар. Саң-хөө талазы-биле улуг бергедээшкиннернин хайы-биле «Наука» деп статья талазы-биле ажыглаттынган акша-хөреңгиниң ниити хемчээли 577 млн. рубль болган.

Амгы үеде чонга билиг бээр төлевирлиг шилиишкиниг ачы-дузаларны көргүзериниң, а чогум-на чурттуң дээди өөредилге черлеринге кирери-биле ортумак школаларның, ылаңгыя көдээ школаларның өөреникчилерин шынарлыг белеткээриниң эргежок чугулазы чидии-биле тургустунуп келген. Дээди өөредилге черлеринге киргижеге чедир Тываның өөредилге товун тургузар дугайында Чазактың доктаалының төлевилели белеткеттинген болгаш билиг бээр төлевирлиг ачы-дузаларны көргүзериниң дугайында Дүрүмну ажылдан кылып турар.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшылын камгалаары эң чугула социал-экономиктиг айтырыг болуп турар. 1997 чылда кадык камгалалын улам ыңай хөгжүдер болгаш ону чаартыр талазы-биле ажыл чаарта-даа дыка чедипес. Кадык камгалалының федералдыг албан черлеринге аарыг кижилериң эмнедири база орук шүүлдерни 2,3 млрд. рубль, оларның иштинден 738 млн. рубльди төлеп каан.

Кадык камгалалының материал-техниктиг болгаш эмбиле хандырылгазын бюджеттиң, Медицинаның албан камгаладылга фондузунуң болгаш бюджеттен дашкаар дөстерниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле медицина дузазының, чоннуң чамдык категориязының халас база чиигелделиг эмбиле хандырарының күүүне магадылалдарын хевээр арттырары-дыр.

Культура талазы-биле Чазактың күрүне политиказының кол угланыышкыны культураның үнелиг үүлдерин камгалап арттырары база Россияның иштинге болгаш даштыкыга культура харылзааларын быжыглаары болур.

Профессионал база боттывынгыр коллективтер болгаш чамдык күүседикчилер чогаадыкчы ажылчорудулгага улам ыңай хөгжүлдени алганнар. В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театры болгаш Тываның күрүне филармониязы 848 ажыг шиилерни, концерттерни көргүскен, 7 чаа шиини көргүскен. «Чиргилчиннер», «Кым сен. Субедей?» деп шиилерни көрүкчүлер улуг сонуургал-биле хүлээп алганнар. Ук шиилер республиканың культура амыдыралынга улуг болуушкыннар кылдыр үнелеттирген. «Саян» ансамбль болгаш филармониянын коллективи Москва хоорайның 850 чылының байырлалынга тыва уран үүлдү төлеттирбиле төлээлээннер. «Тоолдар театры» сезонун бир-ле дугаар ажыткан. Кожуннарда клуб албан черлериниң ажылы «Салгал», «2000 чылдың культуразы» деп программаларны көргүзеринче угланган. Экономика талазы-биле бергелер турааа, Бии-Хем, Каа-Хем, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Кызыл, Чөөн-Хемчик

(Төнчүзү 5-ки арында).

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү, 4-кү арыннарда).

кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының культура албан черлери турум ажылдап турар.

Республиканың культура талазы-биле үнелиг үүлүнүң чүгула кезээн орус культура тургузуп турар. Аас чогаалының чамдык коллективтери Чазактан деткимчени алган. Оларның аразындан 1997 чылда 30 чыл оюн демдеглеп эрттирген ырының болгаш таңдының хоорай ансамбли, уруглардың «Октай» база «Сударушка» улустуң аас чогаалдарының ансамбльдери билдингир апарган.

Бойдустуң, археологиянын база төөгүнүн ховар тураскаалдарын өөренир база камгалаар талазы-биле ажыл уламчылап турар. 60 маадыр аттыг музейниң 13 филиалы республикада ажылдап турар. Ооң экспонаттарын «Төп Азияның түрк дылдыг улустарының хамнаныр чоруу» деп этнография талазы-биле Антверпен хоорайга (Бельгия) делегей делгеразинге көргүскен.

Уруглар литературазын садып алырынга болгаш дериг-херекселдер база караа четпестерниң түскай библиотеказынга чүгаалап турар үннүг номнарны садып алырынга, чамдык кожууннарның библиотекаларынга тыва дылга литератураны четчелээринге программалар аайы-биле акша-хөрөңгилерни ажылап берген. 1997 чылда Данияга эрткен делегейниң библиотека ассоциациязының сессиязын А. С. Пушкин аттыг Национал библиотеказының директору бир-ле дугаар киришкен.

«Найырал» кинотеатрының баазазынга Россияның кино төвү тургустунган. Россия Федерациязының 2000 чылга чедир кино адырын хөгжүдүрүнүң концепциязын езугаар көдээге кино-тургузугларын чаартыры көрдүнүп турар.

Совет Эвилелинин Маадыры М. Бухтуевке Тожу кожуунда, С. Бүрзекейге Хондергей суурда, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи А. Б. Монгушка Бажын-Алаакта тураскаалдарны тургускан, Эрзин — Кызыл автооруунда хойжунуң скульптуразын кылган.

«Чогаадыкчы чоруктуң сорук киирикчи лотозу» деп инвалид уругларның, «Тес-Хемниң хээлери» деп национал танцының, «Чагытайның чалгыглары» деп лириктиг ырыларның фестивальдарын, «Хову-Аксы-97» эстрада ырызының, «Азас-97-ниң лилия чечээ» деп барда-ырызының чаңчыл болган конкурстарын эрттиргилээн.

Талантылыг уругларга, студентилерге болгаш аныяктарга деткимчени көргүзүп турар. Республиканың Культура болгаш кино яамызының 25 стипендиязын дээди өөредилге черлериниң студентилеринге болгаш Кызылдың уран үүл училищезинин сургуулдарынга бээр кылдыр бадылаан. Эге эстетиктиг өөредилгениң дөрт өөреникчизи Россия Федерациязының Культура яамызының стипендиаттары болуп турар.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазында айытынган кижиниң Ниитилел, Бойдус болгаш Октаргай-биле хамаарылгазын чоокшулаштырар принциптиг боттаныышкыны уламчылавышаан. Республикада чурттап турар бүгү улустарның шажын-чүдүлгезин, чаңчылдарын болгаш сүзүглелдерин деп чергези-биле деткип турар. Буддистерниң Бүгү-тыва съездизин эрттиргени, Камбы ламаны соңгааны болгаш ооң резиденциязын ажыттаны культура амыдыралынта кол болуушкун болган. Индияның шажын-чүдүлге школаларында өөренип турар 5 хуураттың материал талазы-биле деткээн. Махариши менеджментиниң университединиң ажыл-чорудулгазы Кызыл хоорайда эгелээн.

Рынок байдалдарында кижилерниң чаагай буян-кежин хой-ле чергези-биле күш-культурадан база хамааржыр. Өзүп олурар салгалды кижизидериниң база амыдыралдың кадык-чаагай хевириниң кол кезектери болур күш-культураже, спортче база туризмче кичээнгейни салып келген. Хостуг хүреш талазы-биле Россияның чемпионады, хол бөмбүүнүң талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогу дээш 111 ойнаашкын, спорттуң национал хевирлериниң талазы-биле спартакиада, «Спортчу элита-97» деп спортчу кежээ улуг соонуургалды болдурган. Бистиң республиканың спортчулары эки түңнелдерни чедип алгылаан. Мерген Монгуш, Родион Хертек кикбокс талазы-биле делегей чемпионнары болганнар, Саян Санчат бокс талазы-биле делегей чемпионадынга хүлер медальды чаалап алган. Делегей чемпионаттарынга, Азияның бирги чери дээш маргылдааларга 11 медальды: ийи алдын, 3 мөңгүн болгаш 6 хүлер медальдарны чаалап алганнар. Отчеттуг үеде Россияның чемпионаттарындан 18 чемпион болгаш шаңналдыг черлерни алган 20 спортчу эвээ келгилээн. Эрттиргилээн 64 республика маргылдааларынга 5 муң ажыг кижи киришкен. Ылаңгыя кодээ черлерге күш-культура болгаш кадыкшыдылта шимчээшкиннеринге чонуң идепкейин бедидер база киржилгезин калбартыр сорулга-биле янзы-бүрү спортчу, туризм клубтарның болгаш тускайлаң хөй-ниити организацияларының четкилерин тургузарынга деткимчени көргүзери эргежок чугула.

Студентилерниң болгаш өөреникчилерниң туризм следун республикага бир-ле дугаар эрттирген. Делегей туризминиң шугуму-биле Красноярск крайның болгаш Тыва база Хакасия республикаларның талазы-биле туристер хүлээп алырының ниити маршрудун тургускан. «Сибирь дугуржулга» деп регионалдар аразының ассоциациязының шугуму-биле туризм талазы-биле компания тургустунган, Тыва Республиканың талазы-биле реклама каталогун ол кылып үндүрген. Республиканың дутайында рекламаны организастаарының айтырыы Антверпен хоорайда (Бельгия) ажылдан кылдынып турар. Суг туризминиң талазы-биле россия маргылдааларын 1998 чылда эрттирерин планнаан, ол маргылдаалар туристер аразынга бистиң республиканы реклама болдуруп тайылбырлаарынга үлегер-чижек болур.

Аныяк салгал чижилгениң болгаш рынок харылзааларының байдалдарынга чурттаар апаар. **Биче бизнестиң өзүп олурар ролю, аныяктарны ажылга тургузарының айтырыглары** шиитпирлээри аныяктарның бизнезин, сайгарлыкчы чоруун деткиир талазы-биле күрүнеңи аныяктар дугайында политиказын боттандырар дээш ону харыылап турар органны тургузарының, тур када, сезон үезинде ажылдарже хаара тударының, аныяктарга ажылдаар немелде черлерни тургузарының айтырыгларын шиитпирлээриниң эргежок чугулазын көргүскен. Ынчангаш аныяктарның хереклериниң талазы-биле яамыны Тыва Республиканың Аныяктарның бизнезин, сайгарлыкчы чоруун хөгжүдер болгаш аныяктарны ажылга тургузар талазы-биле күркомитет кылдыр эде чаарткан. Материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга болгаш ооң структурлуг кезектерин тургузарынга Чазак акша-хөрөңгилерни ажылап бертен.

«Тыва Республиканың аныяктары — 1998-2000 чылдарда» деп программаны деткээн болгаш ону ажылдап кылып турар, ооң эрге-хоойлулуг баазазы тургустунуп турар. Аныяктарның съездизин, дээди база ортумак өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш сургуулдарының республика чергелиг ийи конференциязын эрттирген. Дээди өөредилге черлериниң 12 доозукчузун болгаш 63 студентини шаңнаан, студентилериң иштинден 30 хөй-ниитичини, 40 спортчуну шаңнал-макталга киирген. Республикадан дашкаар, ооң иштинде даштыкыда өөренип турар студентилерге оларның дедир чоруур орук өртээн 50 хуурга, 177 млн. рубль ниити түңге компенсастаан. 184 млн. рубль түңге 345 студентиге материалдыг дузаны көргүскен. Кызыл хоорайның уруглар садтарынга студент өгбүлелериниң 25 уругларын тургускан. Новосибирск хоорайга экология болгаш биология талазы-биле олимпиадага бистиң республиканың студент командазы киришкен. Студентилериң Кызыл—Абакан—Кызыл маршруттуг чадаг-тергелиг чарыжын организастаан.

Өй-ойлеп үнер **парлалгага** болгаш телерадиодамчыдылгага республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш угаанбодал амыдыралының айтырыглары доктаамал чырыттынып турар. **Массалыг информация чепсектеринге** состуң хостуу хандыртынып турар, чоннуң янзы-бүрү кезектериниң, партияларның болгаш шимчээшкиннериниң төлөөлериниң материалдары үнүп турар. «Тыва Республиканың парлалгазының күрүне системазын чаартырының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын күүседири-биле чамдык сблуннарының үндүрүлгезиниң үези өскерилген. Массалыг информация чепсектеринде аныяк кадрлар киргилээн. Ооң-биле чергелештир журналистериниң тодаргай сорулгалыг белеткелиниң болгаш оларның профессионал деңнелин бедидериниң айтырыы нарын болуп артышаан, ол чорук парлаттының турар материалдарның, телерадиодамчыдылгаларның шынарынга болгаш утказынга дорт салдарны чедириг турар. Чамдык редакторлар рынокту байдалдарынга дүүштүр ажылдап чаңчыкшын турар. Бо талазыбиле Күрүнеңиң «Тыва» телерадиокомпаниязының болгаш «Эфир», «Гувинская правда» солуннарының, «Башкы» журналдың ажылдакчылары багай эвес ажылдап турар.

Нарын байдалдар турза-даа, республика типографиязы доктаамал ажылдап, солуннарны, сеткүүлдерни болгаш өске-даа парлалга продукциязын чогуур үезинде үндүрерин хандырын турар. Амгы үеде социал ужур-дузалыг литератураны, уруглар, аныяктар болгаш хөрөөженнер дугайында үндүрүлгелерни акшаландырар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар.

Амгы үениң теледамчыдылгаазының негелделеринге дүгжүп турар «Бетакам-СП» хевириниң дерилгезин садып алырынга «Тыва» Күртелерадиокомпанияга дузаны чедирген. Кыска чалгыгга ажылдаар ийи дамчыдыкчыны садып алырынга Чазак акша-хөрөңгини ажылап берген, республиканың девискээринге Тываның радиозунуң дамчыдылгаларын үзүк чок хүлээп алырын ол хандырар. Чазак Баштыны, ооң оралакчылары, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларын-биле социал-экономиктиг чугула айтырыглар талазы-биле парлалга конференцияларын, дорт телерадиоофирге «тогеник столдарны» эрттирип турар, агар болгаш перспективтиг айтырыгларны шиитпирлээринге Чазактың туруштарын база көрүштерин ажаа тайылбырлап турар.

1997 чылда Чазактың чорудун келген реформаларының кол түңнелдери ындыг-дыр. Ооң хой талалыг ажыл-чорудулгазын чаңгыс отчетка көргүзүп шыдавазы билдингир болбайн аан. Адыр бүрүзүнүң талазы-биле реформаларның түңнелдерин угаан бодаары, бистиң түңнелдериске болгаш чедир кылбаан, чедир көрбээн үүлдерге үнелелди бээр апаар. Бо талазы-биле Отчетту соңгукчулар идепкейлиг чугаалажып көөр, олар сүмелерни болгаш саналдарны бээр дээрзинге Чазак бүзүреп турар.

ТҮҢНЕЛ

Тыва Республиканың Чазааның отчеттуг, үеде кылдынган ажылының дугайында демдеглеп чугаалап тура, чамдык түңнелдерни кылып болур:

1. 1997 чылда Чаа Ниитилелдиң, Чаа Экономиканың үндезинилерин тургузар талазы-биле ажыл Тывага уламчылаан. Кол-ла үүве — чорудуп турар реформаларның чугулазын болгаш ооң алыс ужур-утказын чоннуң ниитизи-биле медерел билиг база деткип эгелээни болур. Чоннуң бот-медерели дыка өскен. Каас-коя сос чугаалап, аас кырынга белени-биле аазап азы чидин-биле шүгүмчүлеп турар политикага ынак, хоозун шуугаар кижилер эвес, а чогум-на чон боду эргечагырганың алызындан хейаът кирикчизи болгаш эдлекчизи болуп турар. Эрткен президент соңгулдаларынга чон реформаларны уламчылаарынче угланыышкынны шилип алган. Ниитиниң угаанмедерелин оппозицияның блогу овуузуннуг, кажар арга-биле будап, күүсекчи эргечагырганың адрезинче ужурчөп чок, меге-хоозун шүгүмчүлелди хайыдыраа-даа, соңгулдаларга Демократия типлээн, Чон типлээн болгаш Шын типлээн. Күчүлелдиң үези, чонга бодунун күзелин догээр үе, ГУЛАГТЫҢ үези дедир эглип келбези-биле эрткен үеже, тоогуже тайлып кирген.

2. Эргелеп башкарылганың болгаш кадр политиказының реформазы чоруп турган. Чаа Чазак экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге ажылдап шыдаар арга-шинээзин бүзүредип коргүскен. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, бюджетти, инвестицияларны болгаш федералдыг программаларны камгалаарының айтырыгларының талазы-биле республиканың Чазааның федералдыг органнарга ажылы идепкейжээн болгаш улам түңнелдиг болу берген.

3. Социал адырга чогумчалыг түңнелдер чедип алдынган. Аарыыр чоруктуң болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнелиниң кудулаашкыны уламчылаан, Чоннуң чайгаар өзүлдези хевээр арткан. Рынокту байдалдарынга чон чоорту чаңчагын турар, социал талазыбиле азырадыкчы хөөн болгаш чүгле алыйн-чийин дээр багай чаңчыл ажыр эртинин турар. Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле өреширеги төлеттинген.

4. Экономиктиг чаартылгаларның угланыышкыны уламчылаан турган, ооң мурнунда болган частырыгларны болгаш четпестерни эдер сорулга-биле чамдык угланыышкыннар талазы-биле эдилгелерни база өскерилгелерни киирген Инвестиция политиказын чаа езу-биле коор чорук тыптын келген. Инвестицияларның ниити хемчээлинде хаара тутунган акша-хөрөңгилерниң деңзигүүрү улгаткан, делегей стандарттарынга дүүштүр инвестицияның чамдык төлевилелдерин белеткээн. Даштыкы Экономиктиг ажылчорудулга болгаш даштыкы садыг хөгжүп турар.

Бюджеттер аразында харылзаалар чүгле федералдыг төп-биле эвес, харын-даа тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле сайзыраңгайжып турар. Чурттал-коммунал ажыл-агыйының болгаш одалга-энергетиктиг комплекстиң бүдүүлгелери боттарының орулгаларын көвүдедир база чарыгдалдарын кызырар талазы-биле хемчеглер хүлээп алдынган болгаш, оларны боттандырын-даа турар. Чурттуң бууреашкыныг байдалдыг регионнарынга трансферт-биле санажылгаларының цилиишкиннинг методиказын белеткеп кылгаш, Россияның Чазаанче база Күрдумаже киирген. Бүгү бюджет четкизиниң чарыгдалдарын кызырар сорулга-биле ооң эт-хереклелдерин даңзылаар талазы-биле ажыл эгелээн.

5. Орук-транспорт комплекизиниң болгаш харылзаа чепсектериниң бүдүүлгелериниң бүдүүшкүнүнүң хемчээли экижип турар. Электри-чылыдылга энергетиказының болгаш одалганың адырлары ажылдап эгелээн.

6. 1997 чылда микроэкономиктиг экижиишкиниң болгаш рынок байдалдарынга чаңчыгыышкының чамдык демдектери кострп келзе-даа, республика сан-хөө кризизиниң аспаанда хевээр артпышаан. Экономиканың адырларының мурнунга бүгү деңнелдериниң бюджеттериниң өре-ширезиниң, харын-даа бүдүүлгелериниң боттарының буруузу-биле акша-шалыңны төлевейн турарының үржуундан хөй-хөй коллективтерге ай-айы-биле ажыл төлевирин төлевейн турар, уруглар пособиелерин бербейн турар. Бүдүүлгелериниң экономиктиг байдалы берге болуп артпышаан. Чаа чылда байдалды экижидер талазы-биле ол бүгү Чазактың, эрге-чагырганың бүгү чадаларының, тыва ниитилелдиң дендии кугенишкиннерин негеп турар.

* * *

1998 чылдың кол сорулгазы чүдел дизе, эрткен чылдың чедип алдынган чедимчелиг түңнелдерин быжыглаары болгаш экономиканы экижиишкиниң болгаш өзүлдениң үе-чадазынче чоорту шилчиирин хандырары болур. Ол сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң Айыткал бижиинде, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазында, Президентиниң № 1 Чарлыында, Чазактың Отчедунда айыттынган кол айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни мөөнээр, ылаңгыя бо Отчетту республиканың күш-ажылчы коллективтеринге, кожууннарынга болгаш хоорайларынга чугаалажып турар уеде бергилээр шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны барымдаалап көөр.

Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай,
1998 чылдың февраль 7.

ӨӨРЕДИЛГЕ-СЕМИНАР

«ЧЫЛЫГ КУРЖАГЛАРГА ДЕҢНЕШТИРГЕШ...»

Эрткен неделяның февраль 3-5 хүннеринде кожууннарда долгандыр хүрээлел камгалалының күринспекторларының семинары болуп эрткен. Аңаа чугаалашкан кол айтырыг — биология эртемнериниң кандидады Сергей ОНДАРНЫҢ илеткели. Бо эртемден Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлел камгалалының талазы-биле күрүне комитедин даргалааш, РФ-тиң, ооң өске-даа девискээрлериниң деңнелдеринге эрткилээн чыыштарга, төвүлел хуралдарга болгаш ужуражыышкыннарга киржип, Россияда экология камгалалының, чер болгаш суг курлавырларының яамылары, ведомстволары, ат-сураглыг удуртукчулар болгаш эртемденнер-биле Тывага ажыктыг болгу дег харылзааларны тургузуп турар.

Дарга илеткелинге делегей, диптер болгаш Россияда бойдус, долгандыр хүрээлел камгалалының соңгаарлаттынмас эргежок чугула айтырыглары допчулай демдеглээн. Ылаңгыя Россияда хүрээлелдиң байдалының хиречергезин ол эки билир. Чурттаарынга таарымчалыг девискээрлер кызырлып-ла олурар.

Чурттуң хөй девискээрлеринден Тываның агаар-бойдузунуң деңнели бешки чергени быжыы-биле ээлевишаан. Ол дээрге амыдыран чурттаарынга республиканың эң таарымчалыг болуп турары. Анаа чоргаарланмас арга чок. Азия төвүнүң чуртунуң эң чуртташтыг, арыг агаарсуглуг болуп турары ол.

Шак мындыг байдалды хевээр камгалап арттырарын кижилер, ажы-төл күзеп, биче идегел-биле көре берген. Делегей, Россия арыг аржаан-сугларывысты, аъш-чемивисти, агаар-бойдузувусту хереглей бээр. Бистер сайыраңгай күрүнелериниң дематтыжылгазынга, чуртка даяныр, деткимче, компенсация алырының аргаларын база хевирлерин дилеп тывар ужурлуг бис.

Тываның кадыг-лошкун агаар-бойдузун чылыг, өй-тавында күржагларга деңнештиргеш, ооң биологтуг системазын хажыдыышкыннарга таварыштырганы илерей берген. Ону бегүнде түр тургустунган социал-экономиктиг буурааашкыннар дагын катап бадыткаар. Мөөмедел чок ажыл-чорудулганың халавыбиле арга-арыг, чер, хем, хөл хөй-хөйү-биле үрелген. Ооң чамдык кезинин катап тургузарынга салгалдарның каш лакпыр күжениишкиннери негеттинер.

Күрэкология комитединиң эртем-техниктиг информация болгаш экологтуг билиглер киллизиниң начальниги А. Ч. Ашак-оолдың түңнеп үндүргени-биле алырга, ортаакы чүс чылдарның, ооң сөөлүнде-даа үе-чаданың тараачын амыдыралдыгларының суг бугалары, суггарылга четкилери долгандыр хүрээлелге эки салдарлыы, ажыктыыбиле онза ылгалдыг. Чер ажылының ынчангы төлевилелдери эртемге, шын саналгага дүүшкек, барык кара олчаан. Чер ажылының культуразының эге ужуу ында артын калган.

Үлетпүр тудугларының, агроүлетпүрнүң тус черге таарышпас технологиязы ногаан калбак эзимнеривисти, арга-арыгларывысты, алаакшыктарывысты кадырын куруглаткан. Чойган-поштер, хадылар, дыттар, хадыңнар чайгы, күскү үелерде өрт халаптарынга хуюкталган. Ооң уламы-биле чамдык хемнер баштарының, малчын аалдар чайлагларының сугсуггады соолган. Мал-маганны чайлагладыры, аржаанап дыштаныры эки чогувайын турар. Алгы идик-хөптн белеткээри, өглерни кылыры ам-даа шуудаваан. Саржаг, курут, аржы, ак чөмнерни курлап алыры чаала шуудап олурар.

Аңдарган болгаш курукган черлерни шиңгээлип алыры, өске-даа хөй шимчээшкиннер, эгелээшкиннер республиканың девискээрин ооң эртээн. Улуг-Хем, Хемчик оргулааштарын канчап эде тургузарыл?

Кыжы соок, чайы халыын изиг Тываның өске күржаглардан шуут сыр аңгы агаар-бойдузун, катаңгаттынмас хүрээлелин, амыдыралдың арат, тараачын, анчы тыва овур-хевирин хереккe албас, тооп бодавас чоруктарының өндүр «тураскаалы» Саян-Шушенскиниң кылымал суг шыгжамыры.

Күдер-оол Кыргысович Март-оол Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, Ооң Буура-Тайгада кыштаанга каш-даа четкен мен. Ол бир катап менээ мынча дээн:

— Далай-суг көдүрлүрге, агаар-бойдустун өл-шыгы көвүдээн. Эртенги шакта шээр мал дашкаар үнүксевес-тир, шык-сооктан ырмазы сыныр турар. Одар-белчиир, даг-даш та хараганнар, чадаң ыяшболгаш өртеп куп-куруг хову-шөлдериниң оо-хораны, изиг-халыыны кижилериниң угаан-сарыылын ядарадыр. Чыдыг чашпан (конопля), бора-бүдүн чуртталга кемхерек үүлгедир чоруктарже чалыы салгалды чыгап турар.

Бедикте Тываның кожалары — МАР, Хакас, Алтай республикалар. Бистен нептерээр аарыг-аржык оларны оюп эртпес. Чүге дээрге долгандыр хүрээлелде кыдыгкызыгаар чок, хат-салгын, куш, ан-меңге шимчээшкини кааа-даа чеде бээр.

Бис Сибирьниң эң улуг хеминиң бажында бис. Енисейниң эриниде — он-он хоорай-суурлар. Ол улаштыр Сонгу Доштуг океанче агып киргеи. Кижи төрелгетениң үресадыызының кадык-чаагай деңзигүүрүнге океан-далайның салдары улуг. Ол хирленир болза, когаал-халап болганы ол Бөмбүрзектиң арыг-чаагайы дээш харыы салгавыс улуг, диптер, чурттар бот-боттарындан хамаарылгалыг, харылзааларлыг.

Хову-Аксында хоралыг бүдүмелдер шыгжамыры таарымча чок үүлдерге аксы ажыттынып, үер-чөйыкка алзыр болза, хем-сугже дүүдүне берип болур. Кудургайлаарга, Улуг-Хем ырак эвес. Республика девискээриниң иштинден өөскүп болгу дег өске-даа айыыл-халаптарның камгалал механизмин тургузарынга делегей, Россия ачы-дузазы бискe херек.

РФ-тиң Шериг-камгалал яамызы, Чепсектиг Күштери космосче ракета чепсектерин Соңгу Казахстандан салып турган. Тускай күрүне болуп, аңгыланган ол республиканың хөй-ниитизи ракета полигонун биске ажыглаттырбайн барган. Алтай крайдан болгаш өске-даа бисче чоок девискээрлерден октаргайже ужудуп үндүрген эдеринчилериниң артынчылары Тываның белик тайга-таңдыларында дүгжүп турар.

Мөңгүн-Тайга кавызынга дүшкен артынчының бирээзи-биле малчын өг-бүле кажаа өдээн, оттулар көрженни үндүр соөртүп турганының дугайын семинарга дыңнадым. Ол артынчының өңнүг фото-чуруун база көрдүм. Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунуң девискээринге эдеринчилер артынчыларының дүжүүшкүнү доктаамалчаан. Бир катап дээрден дүшкен артынчы демир шөлге сиген сараадынга дүшкен, бир инек соктурган, сиген өрттенген бооп турар. Ооң фото-чуруун база эллепсинишкин-биле көрдүм.

Ракеталарның кывар-чаар үүлү, одалгазы, эртер оруу хоранның хораны-биле холбаалыг. Радиациялыг бүдүмелдер дириг организмге озал-ондактыының дугайында чугаа-домак, тайылбыр чокка билдингир. **Айыыл-халаптың орну, компенсациязы** албан турар ужурлуг. РФ-тиң Шериг-камгалал яамызы, Чепсектиг Күштер-биле Тыва Республиканың бо талазы-биле керээ-дуржулгазы кайыл?

Хонуктуң 24 шагының дургузунда ужар үүлдүң сайгарлыкчы самолеттары бистиң кырывыс-биле хой удаа ужуп эртип турар. Дээрге өрттенген одаар үүлдүң ыш-бузу та чеже кубокилометр арыг агаарны хуюктап турар чүве. Ооң үчүдүн, оо хораның сайгарлыкчы самолеттарның ээлери санап, ажыглаан девискээриниң өртээн республиканың чонунга эгитпейн турар болгай. Ылаңгыя даштыкының сайгарлыкчылары.

Долгандыр хүрээлел камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. О Ондар 1998 чылда ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының айтырыгларының бирээзинге Успа-Хөл оргулаажын хамаарыштырган. Ында кижи холу дегбээн карак четпес ховулар, ужу-кыдыы бөдүүн карак-биле көрүп четпес хөл-далай, арыг-чаагай дагсыннар бурунгу шин-биле турар. Оргулааш дугайында чурттар аразының эртемшинчилел ажылдары уламчылавышаан. Тес-Хем, Эрзин, Өвүр кожууннары, Моол Арат Республиканың девискээри бооп ол бактаап турар. Ынчалза-даа бо кайгамчык зона чүгле Россияга. Моолга эвес, кижи төрелгетениң салгалдан салгал дамчыыр эң ховар бойдус байлаа.

Успа-Хөлдүң оргулаажын камгалаарының айтырыгларын С. О. Ондар онаалап домдеглээн.

Бойдус-хүрээлелдиң делегей чергелиг тураскаалы эрге-байдалды аңаа тышыптар болза, үүлге чурттуң эвес, ЮНЕСКО чурттарының сац-хөөзү-биле магадылал тургустунар. Чурттуң, Тыва Республиканың бойдус камгалаар политиказы, хөй-ниитизи, эртем-күүзү ону деткип турар.

Оргулааштың шинчилелхайгааралдарының дугайында номнар, дептерлер аңгы-аңгы дылдарда үнгүлөөн. Ында картография, допчулал тайылбырлар, рекомендациялар эртемге үндезилеттингени-биле ылгалдыг.

Эртемден удуртукчу түңнелинде күринспекторларның дорт кылып чорудар ажыл-хереклериниң бир кезиинге доктаады. Ылаңгыя чурттакчылыг черлериниң, улетпүрүнүң, көдээ бүдүүлгелериниң, бажың боктарының шыгжамырларының дугайында Эрзин, Улуг-Хем кожууннарының күринспекторлары девискээрлерин бокталдырбазының хемчеглерин хүн бүрүнүң хайгааралында алган.

ЭРГЕЛЕП БАШКАРЫЛГАНЫҢ КАДРЛАРЫНЫҢ ЧОННУҢ ЭКОЛОГТУГ БИЛИГЛЕРИ. Бо талазы-биле тускай программа ажылдап кылдынган. Күрэкология комитединиң эртем-техниктиг информация болгаш экономиктиг билиглер киллизин долгандыр хүрээлелдиң дугайында медээлерни, дыңнадыгларны, үүлдерни парлалгага, телевиденне болгаш радио дамчыдылгаларга системажыткаш, белеткеп берип турар.

Мен бодаарымга, яамыларның, ведомстволарның болгаш департаментилерниң парлалга албаннарының эң оперативтиг бо килдис болуп турар. Килдистиң удуртукчузу А. Ч. Ашак-оол, специалистери А. К. Монгуш, Г. И. Ширап, Е. Ч. Салчак болгаш аныяк ажылдакчы Юрий Норбу. Ылаңгыя долгандыр турар хүрээлел камгалалының «Салгалга» шимчээшкин (даргазы Андрей Ашак-оол) чоокку үеде бойдус камгалалынга үре-түңнелдиг күш-ажылын көргүзе бээринге бүзүрелим улуг. Ооң кежигүннери, талалакчылары эгелээшкиннери-биле республикага эвес, бүгү чуртка, кожа-хелбээ күрүнелерге кескүлең апаар.

Хоорайның Парлалга бажыңы биле Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң аразы шала херии-даа болза, семинарга каш-даа катап четтим. Бойдус камгалаар яамыларның, ведомстволарның удуртукчуларынга, тускай эртемниглерингe болгаш кожууннарның күринспекторларынга ужуражыр, оларның кылып чорудар ажылдарының кол угланыышкыннары-биле таныжар аргалыг болдум.

Кыдыындан эскерип көөрге, айтырыгларны, күш четтинмес чүүлдерни бот-боттарынче чууй кагжыр, балдырлажыр байдалды эскербедим. Чүге дээрге бойдус камгалаар черлериниң хуваалда тургузуглары шагүениң негелдезинге дүүштүр хевирлеттинген. Ылаңгыя Арга-ыяш ажыл-агый күрүне комитединиң даргазы В. И. Канзай, Бойдус яамызының сайыдының оралакчызы В. Л. Камзалаков. Аңныыр курлавырларын камгалаар болгаш төптүг ажыглаар талазы-биле департаментиниң начальнигиниң оралакчызы В. С. Оюн, Гидрометеорология төвүнүң директору А. П. Ляпин болгаш өске-даа удуртукчулар, специалистер семинарга, арга-дуржулга солчуушкуннарынга идепкейлиин көргүзүп, чамдык чөрүлдээлерни ажып эртеринге күжениишкиннерни үндүрген. Дугуржулга билчиишкин барда, аар үүле-хереклерни күүседириниң оруктары ажыттының турбайн канчаар.

Үш хүн улашкан илеткелдерниң, арга-дуржулга солчуушкуннарының шуптузунга чүмү-биле киржир арга меңээ болдунмайн барган. Мен С. О. Ондарны, И. И. Бадраны, С. К. Күжүгетти дыңнаксадым. Сөөлгү ийи дарга бо удаада семинарга чүгле оралакчыларын чорудупкан болган. Оларның чайхозу кызыы, бачым-даа турду ыйнаан, кымны кым билир боор. Колдуунда бирги удуртукчулар «кадарар» хөөн-көрүш солун ажылдакчыларынга база тургулаар болгай. Оралакчылардан дыңнап алган отчет хевирлиг сан-чурагайларны бо удаада ажыглаар хөңнүмдаа чогулу. Черниң, сугнуң хирленишкиннери, аң-меңниң, балык-байлаңның чөптүг деңзигүүрүнүң сагыттынмайн турарының факт-барымдаалары ниитизи-биле каракка көстүп, кулакка дыңналып турар болгай. Айтырыгны шиитпирлээриниң боттуг огулуг ужуу меңээ билдинмейн барды. Шаг-уениң, байдалдың ажык-чарлыы ам-даа ажытталчак бооп турары база чадавас. Ооң уламы-биле хөй-хөй «дидир-дирлер», будулгаазыннар чаңнык дег диңмиреп тур боор.

Шын-меге чугаа-домактар болуушкуннарның чөрүлдээлиг, нарын талаларындан үнүп келир. Кижилерниң эрге-ажыктарын эрге-хоойлу, нормативтиг акт-документилер магадылаар. Ооң тайылбыры чедингир, билдингир, көскү болган тудум, чажыттар, билдинмес чүүлдер эвээжээр. Удуртукчунуң ажыл-ижинге профессионалдыы, эрге-хоойлуну билири, чонга ээлгир-эвилеңи, сагыш човаачалы тынар агаар ышкаш херек. Ол шынарлар төрүттүүп келбес. чоорту хевирлеттинер.

Республикада алдын тывыжының артельдериниң удуртукчуларының бирээзи Анатолий Неволинниң аныяк үезин сактып олур мен. Ол дээди өөредилге черинге ботооредилге-биле өөренишаан, «Тываның аныяктарынга» кеаек фото-корреспондентилээн. Эптиг-ээлдек, сагыш човаачал будштуг кижи чүве. Алдын тывыжының артөлинге удуртукчулааш, бодун билдилиг, сайгарлыкчы өнчү-хөрөңгитен кылдыр хевирлеп алган.

Дозевилей алырга алдынын алгаш, аптаразын октавас. Аптарага бо удаада тайга-даг-ның черин, арга-арыын, хем-суун дөмейледим. Сыстыг-Хемде ажыглаттынган алдын аштап-чуурунга үндүрген хирлиг сугну хемниң унундан өскээр аксыштар арга чок чүве ирги бе? Дыргак-даа караа хире суглуг хир-чамны дедир черже шүүрээриниң (шүүттүү — чылдагаан эвес) технологиязы черле тур боор.

Сугнуң балык-байлаңын камгалаарының айтырыгларын Тываның Балык камгалалының күринспекциязының улуг күринспектору П. Е. Фетисов семинарга тургусту. Бежен чылдарның өгезинден бээр ажылдап турар болгаш, күрүне инспекциязының материал-техниктиг баазазы четчелеттинген. Ол бөгүнде-даа тоймаглаашкынга шоолуг таварышпаан. Автомашина—6, техниктиг дериг-хереклелдер барык хевээр.

Балык курлавыры 246, Тере-Хөлде 86, Сут-Хөлде 93 тонна хире. Балыктарның деңзигүүрүн шын барымдаалаваска, өйлеп тутпаска, хөлдүң балык чеми кызырлыр. Балык ажылагыйын орулгалыг болдурарының арга-хевирлеринге Петр Егорьевич делгереңгейи-биле доктаады.

Тываның төөгүзүн, улустуң аас чогаалын-даа алырга, хемнериң, хөлдериң балыы ада-өгбелеривистиң база бир курлавыры бооп чораан. Чогум орус чурттакчыларга, балыкчыларга деңнээрге, дуржулга харын эвээш. «Орус оглу хем-далайга өдүрек-ле» деп, тыва улуг назылыглар шаанда магадаар чораан. Ынчалза-даа «балыкчы багай-оолдарывыс» база турган.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң долгандыр хүрээлел камгалалының күринспектору Оюн-оол Хертекович Амыртак меңээ мынча диди:

— Бистиң девискээривисте 20 ажыг хемнер, хөлдер бар. Ооң балыын Бийскиден, Алтай Республиканың Кош-Агач районундан төтчеглекчилер тудуп чип тур. Балык хайгааралын холга алыр бир штатты биске тудар чөпшээрелди Чазак берген. Ынчалза-даа ол айтыышкын бөгүнге чедир күүсеттинмээн. Петр Егорьевич ол-бо чылдагаан хап, херекке албайн тур. Херек кырында алырга, бистиң балыывыстың шынары эки. Улуг-Хемниң суг шыгжамырында дег эвестир ийин.

Семинарның киржикчилеринге өөредилге, арга-дуржулга солчуушкуннары, ужуражыышкыннар ажыктыг болган.

Арапчор ОКСУР.

СОЛДАТТЫҢ АВАЗЫНГА СӨС

БАККА БАК УЛАЖЫР

Мээң оглум 1995 чылдың декабрь 1-ден эгелеп Забайкалье округунуң Тывада 2061 шериг кезээнге шериг хүлээлгезин эрттирип турган.

Ол 5 ургулларымның эң улуу. Оглум баштайгы бирги чылын Кызылдың «Востокта» шериг кезээнге, оон Цаган-Тологой кызыгаар заставазынга хүлээлгезин уламчылаан.

1995 чылдың декабрь 1-де оглумну шеригже кыйгыртканаш, Кызылда 2061 шериг кезээнче киирери билек, мен оглумну удеп чораан, дежурныйга «Мен хой ажы-төлдүг кижи-дир мен, Аяс Донгак дээр оглумнуң хамааты хевин алыр дээш, манап тур мен» дээримге, көңгүс тоовас болду. Соокта кудумчуга чеже донар боор, хеп чок чаныс келдим. А мээң оглум чагаазынга банядан үнүп кээрге, хамааты хеви чок, чүгле шериг хеви бар болду деп бижээн.

Чайын ачазы бергеден аарый бээрге, эмчиниң шынзыткан телеграммазын салырыыска, оглувус Цаган-Тологои завтавазындан келбеди. Ынчан ачазы оглун дыка-ла манаан кижи.

1997 чылдың август 23-те бистиң өг-бүлевиске канчаар-даа аажок чидириг болду, ачавыс кижи амы-тыны камгалап аар дээш, сугже киргеш, бо хүнге чедир тывылбайн турар.

Оглумче ол дораан телеграмма салдым. Чайгы шериг хептиг, ачазы чок апарган деп көңгүс бүзүревээн оглум бо келди. 10 хонук шөлээзинде ачазын дилешкеш, чоруптуу. 2 ай арткан чүвени ачазын дилежири-биле хостаптар боор деп идегел-биле Улуг-Хем военкомадынга (начальниги Смолянинов) база Забайкальениң 2061 кызыгаар шериниң командири, полковник Фертовой Виктор Ивановичиге 2 удаа шынзылга бижиктерни кошкаш, дилег киирдим. Баштай мөнээ подполковник Вирт мынча дээн: «Камгалал министриниң шеригден халаарының эң бирги дужаалы үнерге-ле, хостаптар бис».

«Кызылга удуур, чемненир черден тып ал» — дээш, оглумну хоорай военкомадын чугайладып, дозуладып каан. Кызылда хуу бажыңым бар эвес, эштеримниң, торелдеримниң бажыңнарынга оглумну 2 ай ажыг чурттадып келдим. Эриг баарлыг эштерим — Зинаида Дадар-ооловна, Светлана Опан-ооловнага, торелдерим О. М.-Ш. Хомушкуга, А. Ш. Кууларга, М. Б. Салчакка мээң оглумну халаска чурттатканынга өөрүп четтирдим. Ноябрь 1-де халажыр хуусаазы кээрге, дедирле шериг кезээнче киир кыйгырткан. 1 чыл бурунгаар Цаган-Тологой заставазынга ак алгы шериг тон чидирген дээш, ону 4 млн. чартык рубль-биле төлезин дээш халавайн турып бергеннер.

Авазы мен хөөкүй, ажыкагыймны паапкаш, ол алгы шериг тон дилеп, Кызылдың хамык базаар, садыгларын шаам төндүр дилеп келдим.

— А 4,5 млн. рубль база тыппадым. Чүге дээрге ававысты дилээр дээш күстү өттүр бензин, солярка, масло, телеграмма, аъш-чем продуктуларынга үндүрген чарыгдалдарым 20 млн. рубль ажа берди, ол өрелеримни безин төлеп чадаштым.

Азырадыкчызын чидиргэн дээш пенсия акшазын ававыстың мөчү-сөөгү шуут тывылбас болза, 6 ай болгаш бээр дээр-дир.

2 ай ажыр ыглап-сыктап, мунгарап, ачавысты дилеп турганывыстың кадындан, оода халажыр хуусаазы эртип турар оглумну шеригден хоставайн турып бээрге мунчулуп келгеш, бо чагааны бижидим. Черле шын деп чүве бар чүве бе? Дыка эки, аас-кежиктиг, бүдүн-бүрүп чурттап чораан өг-бүлеге хеп-хенертен мындыг аар согуглар таваржырга берге-ле-дир. 2 ай ажыр бистиң ачавысты кады дилежап, бисти кээргеп, берге өйдэ дузалашкан Мөнгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Тожу, Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем база Кызылдан ха-дуңма, төрелдер, эш-өөрүмге ТР-ниң кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албанга канчаардаа аажок өөрүп четтирдим, хөйнүң караа көскү, кулча дыыжы болгай, ургуларым ачазынга хамаарыштыр дыңнап, көргеп, билгеннерни менээ дыңнадырын диледим.

1997 чылдың август 23-те ачавыстың кеткен хеви: сарыг штормовка, кызыл атлас даштыг алгы хоректээш, кара трико чүвүр, күскү кызыл-хүрең майыктааштар, хавактыг көк бөрттүг кижи болгай. Ам оглумче дедир ээн кээйз. Арай деп турган, ол-ла 2061 шериг кезээнде 1 шериг кижиден ол алгы тонну саткаш, дужаантарывыска безин, улуг лейтенант Калинин (идик-хеп харыылап турар начальник) ам-даа 3 млн. рубль төлээр дээрге, ам черле нервилерим шыдашпайн баргаш, шериг прокурор, солдат аваларның килдизи, А. К. Бичелдей, Агбаан (Президентиниң дузалакчызы), Ч. А. Удумбара, А. О. Кара-Тоннуг дээш, барбаан черим чок.

Арай боорда-ла ноябрь 22-де, 2 ай ажыг хилинчектенгенивис соонда, оглумну халаптырган. Ол халажырда шөлээ болгаш сөөлгү санажылга акшазын негеп турган, аддывыс.

Солдат оолдарны мынчаар куду көрүп, дорамчылаарга болур бе? Чамдык нервизи кошкак солдаттар дезил ийикпе, азы бодунуң амы-тынынга чүге четтирип турарыл? Авазы дыл билбес, ыракта чурттап чоруур болза канчаарыл? Шеригде шак мындыг бюрократия, харысалга чок чорук чүге боop турарыл? Ам-даа бистиң оолдарывыс шериг эрттарер болгай.

Шак бо мээң айтырыгларымга кым харыы бээр ирги? Мээң үскен ажылым хүннерин, сагыш-сеткилимниң когаралын кым төлээрил?

Зоя ДОНГАК.
Чаа-Хөл суур.

ТӨРЕЛДЕРИҢ БИЛИР СЕН БЕ?

БИСТИҢ САЛГАЛДАРЫВЫС

Мээң улуг өгбем эмеегим (кырган-ачамның ачазы) Доңгак Коңза, оон оглу Доңгак Ак-Чырык. Доңгак Ак-Чырыктың уруглары 4 кижи. 3 кыс, 1 оол. Оглу Доңгак Седип мээң ачам. Бо үш салгалдың төөгүзүн ачамның документилериндеи болгаш ачамның бодунуң чугаазындан дыңнап, билип алган мен. Ачам 1897 чылдың май 8-те Хендергеге төрүттүнген. Ачам өг-бүленің хеймери. Ачазы Доңгак Ак-Чырык Коңза 57 харлыг, авазы Доңгак Доңгур-Ак Медигир 50 харлыг турда төрүттүнген.

Улуг өгбем Коңза, оон оглу Ак-Чырыктың салгалдары Самбулар, Санчылар, Оюннар, Монгуштар, Седиптер, Кызыл, Шагаан-Арыг хоорайларда, Хендергеде Биче-оолдар, Хову-Аксында Шыырап-оолдар, Мижит-оолдар, Ээрбекте Дамдын-Хуурактар, Чаатыда Чалбаалар, Чамбалдар, Кертикпеннер, Арыг-Бажында Санмай-оолдар, Шаңгыр-оолдар, Хайыраканда Коңгаржаптар, Кызыл-оолдар, Шөмбүлдер, Самбуулар, Билдей-оолдар, Торгалыгда Күнгаалар болгаш өске-даа кожуунларда ажылдап, чурттап чоруур аныяк-өскеннер бар.

Ак-Чырык кырган-ачамдан эгелеп санаарга, амгы үеде 6-гы салгалче кире бергеи бис. Бо алды салгалдын улуу угбам-биле мен.

Бистиң ачавыс Доңгак Седип Ак-Чырык Чааты сумузунуң 5 дугаарлыг арбанын даргалап, Чаатыга колхозту организастап тургусканнарның бирээзи.

Колхозка ажылдап турган, эки дүжүт өстүрген дээш колхозтан шаңнаттырган баштайгы 5 кижиниң бирээзи.

Ачам «Күш-ажылга шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан. Ачамның ажы-төлү амгы үеде 4-кү салгалды көрүп олурар.

Бирги салгалы 8 кижи бис. Серецмаа, Ностунмаа, Санчи, Анай, Сиилинмаа, Шыңгыы, Кызыл-оол, Валентина.

Ийиги салгалы 27 кижи, олар бистериң уругларывыс.

Үшкү салгал — 54 кижи, олар бистериң уругларывыстың уруглары.

Дөрткү салгал — 17 бичии чаштар, олар бистиң уругларывыстың уругларының уруглары.

Авамның кырган-ачазының салгалдары. Кырган-ачамның ачазы Доңгак Дарина.

I. Доңгак Даринаның оолдары:
1. Чолдак-оол.
2. Самбуужук.
3. Дүгер.

II. Самбуужуктуң оолдары:
1. Мандан-Хөө.
2 Бадарчы.
3. Севекпей-оол.
4. Дакпаажык.

III. Дүгер ажы-төл чок чораан.

IV. Чолдак-оолдуң ажы-төлү:
1. Дөкүр,
2. Аптык,
3. Часкалбаа,
4. Алдын-кыс,
5. Шивит.

Кырган-ачам Доңгак Чолдак-оол Дарина 1877 чылда төрүттүнген. Чораан болза эрткен чылын 120 харлаар. Кырган-авам Доңгак Баазаң Доптанай 1878 чылда төрүттүнген. Чораан болза бо чылын 120 харлаар.

Чолдак-оол кырган-ачамның улуг уруу — мээң авам Дөкүр. Авам 1900 чылда төрүттүнген. Уруглары шупту — 8. Оларның салгалы 106 кижи. Дөрт ада салгап чоруур.

Ийи дугаар уруу Аптык. Аптык даай-авамның уруглары алды: Самак, Амбар-оол, Шүжүңмаа, Монгалбин, Калдар, Шивит. Олар 4 салгалда 116 уруглардыг.

Үш дугаар уруу Часкалбаа. Часкалбаа даай-авамның уруглары: Аймаа, Нина, Александра, Зинаида. Оларның уруглары 11. Уруглардың уруглары — 19. Үш ада салгап чоруурлар.

Дөрт дугаар уруу Алдын-кыс. Бо даай-авам 10 уруглуг: Чыспың, Шулуу, Эник-оол, Кызылбай, Дыдыраш, Минчиваа, Аратмаа, Макпинчаи, Михаил, Вера.

Оларның ажы-төлү — 55 кижи. Дөрт ада салгалдыг.

Беш дугаар оглу Шивит. Даайывыс 6 оолдуг, 2 кыстыг. Уруглариның уруглары — 20 кижи. Даайывыс бо чылын 70 харлаар. Даайывыс бүгү назынында механизаторлап, чолаачылап, колхоз даргазының оралакчызынга ажылдап келген. Ам-даа Чаатыда чолаачылап ажылдап чоруур.

Бистиң кырган-ачавыс Доңгак Дарина оглу Чолдак-оол Хендерге—Шагаан-Арыг аразынга Сенек артын ажып олурда, орукка ак орустуң шерии таваржып келгеш, Хову-Аксы, Таңдыже орук айтып берип, оларны үдээрин кырган-ачамдан негээннер. Кырган-ачам актарның негелдезин күүсетпейн, орук айтып бербеске, актар кырган-ачамның хөрээн ланчыы боонуң чыдазы-биле өттүр шашкаш, Сенектиң Кызыл-Эрикче октан бадырыкаш, мунуп чораан аъдын хунаап алгаш барганнар. Кырган-ачам ынчан дириг арткан. Ол чыдаабиле хөрээнче өттүр шаштырган балыыдан хоочурап аарааш, 1942 чылда 65 харлаг турган, төре-аралчыл кызылдустаан.

Төрелдериниң сан-түнүн, кым кым-биле төрелил, каш дугаар салгалда чоруп турарыл деп чүвени шын тывары берге.

Мен төрелдеримни санаарда ийи ыяш чуруп алгаш, ону ажыглап турган үндүрүп алган мен. Бир ыяш Ак-Чырык кырган-ачамның, бир ыяш Чолдак-оол кырган-ачамның салгалдары кылдыр кылдым. Ыяштың уну кырган-авам, кырган-ачам. Будуктары ажы-төлү. Олар бирги салгал будуктардан үнген, ол будуктар бирги салгалдың ажы-төлү. Оларның соонда ийиги салгал болур. Ол будуктардан үнген будуктар үшкү салгал дээш, будуктардан будуктарже чуруп, ол будуктарга ажы-төлдүң аттарын бижип турган үндүрдүм.

Мээң кырган-ачам Ак-Чырыктың салгалы 220 кижи.

Кырган-ачам Чолдак-оолдуң салгалы 339 кижи. Мээң кырган-ачаларым, кырган-аваларымның салгалдары бот-боттарын кончуг эки билирлер. Аразында эң-найыралдыг чурттап, бот-боттарын хүндүлежип чоруурлар.

Мен чүгле алды ада салгаан төрелдеримни санап үндүрдүм. Чеди, сес ада салгаан төрелдеримни шуптузун билир мен. Ынчалза-даа мындыг аар согуглар таваржырга берге-ле-дир. Ынчангаш ада-иезиниң, ха-дуңма-зының сөс-домаан дыңнап, эки амыдыралче эглип кээрин Ритага, Васяга чугаалаксаар кижи-дир мен. Олар солуну херекке албас, номчуваан баарлар чыгыы, улус чону чугаалай бээр боор. Ынчан боданырлар ирги бе? 1996 чылдан-на доктаамал бажынбалгат чок, чаңгыс суурга доктаавас бо өг-бүленің кагдырган уруглары Васяның кыс дуңмаларының ачызында доругуп, өзүп турарлар. Ол дугайын эрткен чылынна чайын Валя дуңмаларының азыралын бодунга ап алыр дээш дилег билдириишкинни суму, кожуун чагыргазының соцажылдакчыларынга чугаалап турган кижи. Ынчангаш олар ону билирлер. 3 чаш, кагдырган төлдерни азырап, доруктуруп, өөредип турар Валентина, оон дуңмалары Алена, Анюта, Зоя оларның эриг баарлыы, биче сеткилдии ол буян-дыр. Суму, хоорай чатырга черинде, социал төпте даргалар дарый чаш уруглардың салым-чолун шиитпирлежип бээр болза эки-ледир.

Чечек ОРУСПАЙ.
Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан.

ТАЙЫЛБЫР

ЧОГААЛ ҮНДҮРҮП АЛЫР ДИЗЕ

Чоокта чаа бистиң солунга Тываның ном үндүрер черинге авторнуң күсели-биле чогаалды чырыкче үндүрер дугайында чарлал парлаттынган. Аңаа долу тайылбырны ында кол редактор Эдуард Донгак бергеи.

Чүнүң-даа мурнунда мындыг үүлдү чугаалаксаан ийик мен. ССРЭ дүшкен соонда азы 1992 чылдан эгелеп, Россияның аңгы-аңгы регионнарында чечен чогаал номнарын парлаарының күрүнеден акшаландырыышкынын барык соксаткан деп болур. Чечен чогаал номнары шуут үнмейн турар деп чугаалавайн-дыр мен. Улустуң аас чогаалы, классиктиг чогаалдар херек үезинде тускай көрдүнген акшаландырыышкын-биле үнүп турар-ла ыйнаан.

Россияның улуг, биче хоорайларына автор бодунуң күсели-биле номун чырыкче үндүрүп алгаш, ону үндүреринге чарыгдаан акшаны эгидип, харын-даа орулганы безин ап турар. Кайда-ла чурттакчы чоннуң саны хой болдур, аңаа автор бодунуң номун орулгалыг сайгарып ап болурунуң аргазы бар. ССРЭ үезинде ном-дептерни хадас үндүрүп турда, даштыкы чурттарга күрүне акшаландырыышкыны турбаан. Россия бо берге рынок үезинде даштыкы чурттарның дуржулгазын эдерип, ном үндүрүлгезин авторнуң күсели-биле чоруларын элээн шуудады берген.

Тыва Республикага номну автор садып сайгаргаш, оон орулга киирип алыры дыка берге. Бисте тыва чурттакчының саны 206 000 кижи. Өреге саның ортумак чижек-биле алыр болза, 50 000 бичии-ле ажыг. Улуг дизе-ле, үш-дөрт муң кезек номну чиик өртек-биле тарадып болурунуң аргазы мүн-не бар. Бир эвес номнуң хемчээли улгадыр болза, типография чарыгдалы талыйып баар. Номнарын боттары үндүрүп алгаш, сайгарып турар авторларның дуржулгазын алгаш көөрге, хемчээли бичежек номнар саттынгыр болур-дур.

Тыва номчукчулар номга кончуг сонуургалдыг деп билип турар мен. Социал байдалывыстың аайы-биле ном үндүрүлгезин күрүне шуут кылбайн баарга берге деп билгеш, биске Чазак эвээшбиче-даа болза акшаландырыышкынны кылган. Эрткен чылын 6 санныг ангы-аңгы чечен чогаал номнары чырыкче үнген. Мооң мурнунда чылларда чыглып чыткан гонорар өрени авторларга база хире-шаанче берген.

Улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарын чырыкче авторлар боттарының күсели-биле үндүрүп алырын сүмелеп турар бис. Бир дугаарында, хемчээл дугайында мону билип алза эки боор. Прозада бир автор ама-арын 40 000 демдекке деп. Бижик кагар машинаның 3 интервалынга доора 58 үжүктүг, 28—29 одуруглуг 22—23 калбак саазынны бир ама-арын дээр. Шүлүктүң бир ама-арны дээрге, 700 одуруг. Бо үеде чогаалдың полиграфия чарыгдалы доктаамал эвес. Үнген номнуң бот-үнези улуг. Прозаны бирден дөрт чедир хемчээлге үндүрер болза, черле барыктыг. Поэзия ийи чедир болза, хемчээл талазыбиле хомудал чок болдур эвеспе.

Ном үндүрер черге профессионал редакторлар чогаалды чырыкче үнер кылдыр белеткеп каарга, редакторлааны дээш төлевирни автордан алыр. Типография кончуг арыг чогаал хүлээп алыр. Техниктиг редактор, чурук кааскалгазы база типография чарыгдалындан аңгы. Ынчаар белеткедип алгаш, автор туралаан черинге боду үндүрүп ап болур.

Авторнуң чогаалы номчукчунуң сонуургалдыг хайныктырып, дарый тарай бээр хире болза, оон төлевирин дуржулга езугаар тургузуп ап болур. Бир эвес автор чарыгдалды долу ажыглап, төлевирни орулгалыг кылдыр хандырар болза, шынарлыг ном кылдыр үндүрер дээш, редакторлаашкынның харыысалгазы улгадыр.

Авторнун күсели-биле чогаалын чырыкче үндүрер күзелдиглерни чалап тур бис. Шынарлыг ном үндүреринге магадылалывыс улуг.

САЛЫМ-ЧОЛ

КАЙДА СЕН, РИТА?

1997 чылдың 6 айда үш ажы-төлүн Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурда чурттап турар чуржузу Валяда каапкаш чоруткан Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа чурттуг Маргарита Кимовна Баадыр ам бо хүнге чедир ажы-төлүн ап келбээн, уткан. Он бир айда келгеш, «Уругларым азырап шыдавас-тыр мен, албас мен»—деп чугаалап кааш, база-ла чоруткан. Чуржузу сугга уругларын изиг чайын чайгы хеви-биле эккеп кааш, мынчага дээр сагыш човавайн дүш чок чоруп турар чаржыныг недир. Уругларының бичиизи безин 8 айлыг, 2 харлыг оглу иезин чоктап ыглаар, аарып база турду ийин, 4 харлыг уруунуң карактарының мүңгаан көргеш, кижи баары ажыыр, карак чажы мөндүнейнип келген карактарын чажырганзыг-даа, куду көөр. Дүнелерде аакталып, иезин чоктап ыглай-даа бээр. Валя, Оля үгбазындан айтырар-ла чүвези ол: «Авам кажан кээрил, үгбай?».

Чуржузу Валя сугга уругларын эккеп каарда, 6 айның эгези, 2-3 хонгаш Рита өөнүң ээзи Вася-биле «Кызыл чоктап, ажыл шуудадыр аалы, 4 хонгаш келир бис» деп меге аазаашкын бергеш, карак ажыт чоруткан ойар ам бо хүнге чедир суураг. О-Шынаада Васяның дуңмазы Зоя, Арыг-Бажында дуңмалары-даа азыражыпла турар, ол ада-ие боттары ажы-төлүнүң азыралын, кижизидилгезин уткан.

Бо акша-төгерик берге, нарын үеде үш ажы-төл хамаанчок, чаңгыс уругну безин азыраары ындыг амыр бе. Бо бичии чаштарның адапези сөөлгү 2-3 чылдар иштинде доктаамал чурттаар чери, доктаамал ажылы кайызының-даа чок, мындыг улус. Васяның мергежили төөгү башкызы, кадайының аайы-биле ынаар-мынаар, суурдан-хоорайже көжер дээш, ажылы шуудавайн турар. Васяның төрелдериниң аразында үнүп-кирип, уруглары доруккуже чедир-ле төрелдериниң ачызы-биле амыдырап келген улус. «Чон кааа шолбан» дээр-ле болгай. Бак үүл черле дыңналы бээр, костү бээр. Улус чон чугаалажы бээр. Вася, Маргарита өг-бүле тудуп чурттаандан бээр 8-9 чыл эрткен. Шивегей шоодайга чажыртынмазы дег, Маргаританың амыдыралчы эвези, ие кижиниң хүлээлгезин уттуп, уругларын каапкаш чоруткаы, ниитилелге, улус чонунга чованчыг-дыр. Ынчангаш эрте дээре бодун шугдунуп, ада-иезиниң, ха-дуңмазының сөс-домаан дыңнап, эки амыдыралче эглип кээрин Ритага, Васяга чугаалаксаар кижи-дир мен. Олар солунну херекке албас, номчуваан баарлар чыгыы, улус чону чугаалай бээр боор. Ынчан боданырлар ирги бе? 1996 чылдан-на доктаамал бажынбалгат чок, чаңгыс суурга доктаавас бо өг-бүленің кагдырган уруглары Васяның кыс дуңмаларының ачызында доругуп, өзүп турарлар. Ол дугайын эрткен чылынна чайын Валя дуңмаларының азыралын бодунга ап алыр дээш дилег билдириишкинни суму, кожуун чагыргазының соцажылдакчыларынга чугаалап турган кижи. Ынчангаш олар ону билирлер. 3 чаш, кагдырган төлдерни азырап, доруктуруп, өөредип турар Валентина, оон дуңмалары Алена, Анюта, Зоя оларның эриг баарлыы, биче сеткилдии ол буян-дыр. Суму, хоорай чатырга черинде, социал төпте даргалар дарый чаш уруглардың салым-чолун шиитпирлежип бээр болза эки-ледир.

Чечек ОРУСПАЙ.
Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ, СРЕДАДА.
«НАЙЫРАЛ»: «Вулкан» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Хоргадаар чер» 9.10, 11.10, 13.10, 15.10, 17.10 шактарда.

ТАҢМА ЧОККА...

«КАА-ХЕМ» ХӨМҮР-ДАШ УУРГАЙЫ
хереглекчилерге хөмүр-даш
ТАЛОННАРЫНГА
хереглекчиниң
ТАҢМАЗЫ
салдынмаан болза, күш чок болурун сагындырып тур.

ЧАРЛААЛДАР

ТЫВАНЫҢ ВИКТОР КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Февраль 14-те 17 шакта
«АКШАЗЫ ХӨЙ АШАК БОЛЗА»
(Театр артистериниң хөглүг-баштак шоодуглуг концерти).
ӨРТЭЭ: 10, 15 рубль.

Февраль 15-те 12 шакта
Ш. Перро.
«САПЫКТЫГ ДИИС»
(ургуларга тоол).
ӨРТЭЭ: 5 рубль.

Февраль 15-те 17 шакта
В. Серен-оол
«АМЫДЫРАЛДЫҢ ХЭЭЛЕРИ»
(«Сезик», «Чагаа», «Алдагдал» деп хөөннерден тургустунган хөглүг шии).
ӨРТЭЭ: 7 рубль.

Февраль 21-де 15 шакта
«АЛ-БОДУМ ШЫЛАЗА ШЫЛАЗЫН, АРАТ-ТӨРЕ ЧОНУМ ЧЕРЛЕ СУЛАРАВАЗЫН...»
деп Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады Х. О. Ширин-ооллуң чогаадыкчы ажылының 30 чыл болган оюнга тураскаатқан
БАЙЫРЛАЛ КЕЖЭЭЗИНЧЕ
чаладывыс.

КЕЖЭЭГЕ: В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, «Күзел» театрының, күрүне филармониязының артистери, «Хун-Хурту» бөлүк, «Тыва» телеканалдың төлээлери болгаш өске-даа артистер киржир.
ӨРТЭЭ: 10 рубль.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ ФИЛАРМОНИЯЗЫ

Россияның Чепсектиг күштериниң 80 чыл оюнга уткуштур февраль 20-де 17.00 шакта
«УРААНХАЙ» МЮЗИК-ХОЛЛ
болгаш
ыраажы АНЖЕЛА МОНГУШ
«ХАРАМ ЭВЕС АШАКТАРГА...»
деп дискотекалыг байырлал концертинче чалап тур.
Силерге ырылар, танцылар, баштак чугаалар, конкурстар, артистер-биле кады көрүкчүлерниң тураскаалга чурук тырттырылгазы. Бар ажылдап турар.
КИРЕР ӨРТЭЭ: харам эвестерге 15 рубль.
(харам улусту чалавайн тур бис).
Айтырыг тургузар телефоннар: 3-68-71, 3-89-57.

ФИЛАРМОНИЯНЫҢ КОНЦЕРТ ЗАЛЫНГА

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызы база Тываның күрүне филармониязы РФ-тиң Чепсектиг күштериниң 80 чыл оюнга тураскааткан.
«АДА-ЧУРТТУҢ КЫЗЫГААРЫ»
деп аттыг билдингир
ЫРЫЛАР КОНКУРУЗУН
эрттирер.
ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛДАР:
Ыраажыларга: 1-ги шаңнал — 1000 рубль, 2-ги шаңнал — 800 рубль, 3-кү шаңнал — 500 рубль.
Ыры ансамбльдеринге: 1-ги шаңнал — 600 рубль, 2-ги шаңнал — 400 рубль болгаш өртектиг бараанна́р.
Февраль 21-де — эгелээри 12 шакта.
Февраль 22-де — эгелээри 16 шакта.
ӨРТЭЭ: февраль 21-де — 7 рубль.
февраль 22-де — 10 рубль.
Чагыглар киирер чер болгаш айтырыглар тургузар телефоннар: 3-62-19 болгаш 3-68-71, филармонияда 8, 10 дугаарлыг өрээлдер.
ОЙТУЛААШТАП ОЙНААЛЫҢАР
Тываның күрүне филармониязы Шагаа байырлалын таварыштыр байыр чедирбишаан, силер бүгүдени февраль 27-де 16.00 шакта күрүненің «Саян» ансамблиниң Шагаа байырлалын таварыштыр
«ОЙТУЛААШ-98»
деп хөглээшкинче чалап тур.
ПРОГРАММАДА:
1. Ойтулааш кожаңнар, кажык адары, баг кагары, ниити оюннар.
2. Демир-оол Кежиктиг биле Надежда Шойгу «Хандыкшылдың тангозу» деп кафеже чалап тур.
3. Дээн-дээң (баян үделгези-биле тыва дискотека).
4. Конкурс: эң чараш чингине тыва хеп (шаңналы — дириг хой).
ӨРТЭЭ: 20 борбак акша.

«Шын» солун редакциязының медээлер албанының улуг корреспондентизи Светлана Салчаковна Балчырның акызы, күш-ажылдың хоочуну
Анай-оол Чолдак-оолович
САЛЧАКТЫҢ
мөчээни-биле холбаштыр ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге, оолдарынга ханы кажыдалды илередип тур.
Редколлегия.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязынын коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Артур ХЕРТЕК (кол редакторнун оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Адыгжы СААЯ (килдис редактору), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 4070381040000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 30444.

Чагыг № 53.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.